

TIJDSCHRIFT VAN DE VERENIGING VAN GESCHIEDENISLERAREN IN NEDERLAND (V.G.N.)

UIT DE INHOUD:

- PROF. DR. N. REETS, RONDOM DE PEDAGOGISCHE
SITUATIE VAN DE LEERLINGEN IN HET
EERSTE LEERJAAR VAN HET VOORTGEZET
ONDERWIJS
- PROF. DR. H.W. VAN DER DUNK, HET FENOMEEN
VAN DE MYTHE IN DE GESCHIEDENIS
- PROF. DR. J. DE VRIES, ENIGE REFLECTIES BIJ VAN
DILLEN'S VAN RIJKDOM EN REGENTEN
- P.A.-COLLEGEROOSTER
- BOEKRESPREKINGEN
- MEDEDELINGEN

KLEIO

VERSCHIJNT MAANDELIJKS

13e JAARGANG – SEPTEMBER – 9 – 1972

VERENIGING VAN LERAREN GESCHIEDENIS EN STAATSIINRICHTING IN NEDERLAND (V.G.N.)

BESTUUR

DRS. H. ULRICH, *voorzitter*, Vronkenlaan 63, Leiderdorp, tel. 01710-44780.

DRS. E.A.J. OUDENHOVEN, *1e vice-voorzitter*, Burg. Van Grotenhuisstraat 30, Oosterhout-Z., N.Br., tel. 01620-6665.

A.L. VERHOOG, *2e vice-voorzitter*, Drakenstein 8, Leiderdorp, tel. 01710-41127.

C.L.A. DANIELS, *1e secretaris*, Apolloplantsoen 23, Zaandam, tel. 02980-65602.

MEJ. DRS. R.E. NOORDIJK, *2e secretaresse*, Allard Piersonstraat 11 D, Rotterdam, tel. 010-234875.

DRS. B. VAN LINGEN, *penningmeester*, Pieperslaan 14, Ellecom, Gld., tel. 08330-5351, postrekening 128701, t.n.v. penningmeester van de VGN te Ellecom, Gld.

L.W. BOOGERT, *comm. Pedak*, Wielengahof 21, Delft, tel. 015-44029.

H. DE RUYTER, *redactie Kleio*, Kon. Wilhelminalaan 22, Leidschendam, tel. 01761-3657.

DRS. H.W. TIMMER, *P.A.-commissie*, Cordell Hullplaats 61, Rotterdam, tel. 010-214865.

J.G. TOEBES, *Didactiekcommissie*, Groesbeekseweg 436, Nijmegen, tel. 080-230383.

LEDENADMINISTRATIE

Aangifte en afschrijvingen van leden en informatie over contributiebetaling zenden aan: **Administratie V.G.N., mevr. A.J. de Vries-van Doornen, Van Heuven Goedhartstraat 3, Voorschoten, tel. 01717-4443.** Bij aangifte wordt verzocht mee te delen: naam, voorletters, eventueel titel, bevoegdheid, huisadres, telefoon- en netnummer, adres van de school waar men de hoofdbetrekking heeft.

CONTRIBUTIES

Contributies vanaf 1 januari 1971.

Gewone leden: a. docenten havo, v.w.o. en h.b.o.

f 45,—

b. docenten mavo

f 30,—

Buitengewone leden: a. gepensioneerden en b. zij die wel geschiedenisbevoegdheid bezitten, maar geen les geven op scholen voor mavo, v.w.o. en h.b.o.

f 25,—

Aspirantleden:

f 25,—

Echtparen:

f 50,—

KLEIO

Tijdschrift van de Vereniging van leraren Geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (V.G.N.), verschijnt tien maal per jaar.

REDACTIE

H. DE RUYTER, *voorzitter*, Kon. Wilhelminalaan 22, Leidschendam, tel. 01761-3657.

MEJ. DRS. G.K.H. SCHURING, *secretaresse*, Lange Nieuwstraat 8, Utrecht, tel. 030-318095.

C.M.H. BOSCH, Bloemendaal.

DRS. B. VAN LINGEN, Ellecom, Gld.

DR. P. VAN DER MEULEN, Bilthoven.

C.S. RUTSEN, Mijdrecht.

DRS. L.M.G.P. SMEETS, Doorn.

DRS. S.Y.A. VELLENGA, Utrecht.

Abonnementen: voor leden gratis, voor niet-leden f 25,— per kalenderjaar.

Actieve leraren/leraressen kunnen alleen met goedvinden van het bestuur van de V.G.N. in aanmerking komen voor een abonnement.

Abonnementen opgeven aan: **Administratie V.G.N., mevr. A.J. de Vries-van Doornen, Van Heuven Goedhartstraat 3, Voorschoten, tel. 01717-4443.**

Het geheel of gedeeltelijk overnemen van artikelen uit dit nummer is slechts toegestaan na onze schriftelijke goedkeuring.

De redactie.

RONDOM DE PEDAGOGISCHE SITUATIE VAN DE LEERLINGEN IN HET EERSTE LEERJAAR VAN HET VOORTGEZET ONDERWIJS

Aantekeningen bij het Rapport van een Brugklascommissie
Uitwerking van een lezing voor de didactiekconferentie van de V.G.N. (2 oktober 1971).

In het Rapport van de Brugklascommissie- Werkcommissie van de V.G.N. en de drie Pedagogische Centra voor de geschiedenisdidactiek in het eerste leerjaar ¹ — is men uitgegaan van de belevingswereld van de leerling en de pedagogische situatie van de leerlingen in het eerste leerjaar. Het pleit voor de zorgvuldigheid waarmee de commissie gewerkt heeft, dat zij in het onzekere bleef met betrekking tot hoofdstuk drie van haar rapport. Aan een buitenstaander werd gevraagd om in het bijzonder bij dat hoofdstuk aantekeningen te plaatsen.

Er vallen twee zaken op. Het blijkt moeilijk te zijn om een ontwikkelingspsychologisch *beeld* van een pedagogische *situatie* te onderscheiden. In het rapport wordt wel een beeld geschetst maar nauwelijks iets over de genoemde situatie meegedeeld. Daarmee krijgen wij zicht op een tweede moeilijkheid. Een pedagogische situatie maakt deel uit van een meer-omvattend *sociaal gesitueerd* zijn. We willen dus een poging doen om aan de begrippen pedagogische situatie en sociale situatie iets meer reliëf te geven.

Ontwikkelingspsychologisch beeld

We kunnen in grote lijnen accoord gaan met het geschetste beeld van de omstreeks-twaalfjarige. Deze wordt over het algemeen als vitaal-dynamisch en expansief ervaren. Het kind beschikt op basis van goed-ontwikkelde musculatuur en een gecoördineerd zenuwstelsel over bewegingsvrijheid. Het kan zich in alle richtingen verplaatsen en maakt daar ruimschoots gebruik van.

Men zou de levenssituatie vanuit het *zien* als extravert kunnen kenschetsen. Het kind ziet van allerlei dat voorhanden is en allerhand dat voor het grijpen ligt. Ogen, benen en handen, en niet te vergeten de oren, liggen aan de beleving van de vrijheid ten grondslag. Daarmee wordt een emancipatie van 'thuis' mogelijk. Het kind is in veel opzichten onafhankelijk, zelfstandig en het kent vrijheid.

Ook in zijn onderzoekings-nieuwsgierigheid is het kind extravert gericht. Exploratie van het nieuwe, het onbekende, het opdoen van nieuwe ervaringen behoort tot het dagelijkse repertoire. Op grond hiervan mag men dit kind leergierig noemen. Ook die leergierigheid blijkt nog sterk aan vitale uitdagingssituaties gebonden te zijn. Van oudsher nodigt de sloot uit tot springen, de balk tot balanceren enzovoorts. Waagstuk en avontuur — en daarmee moed, lafheid, durf en zwakte — spelen in het sociale leven van tien- tot veertienjarigen een voorname rol. Het gevoel van eigenwaarde — het zelf-concept, de eigen

identiteit — hangt samen met mee kunnen doen met de anderen of niet mee kunnen doen. Er vinden dus vele leerprocessen plaats. Het kind leert hoeveel hooi het op de vork kan nemen, hoe ver het kan springen, wat het niet durft en wat wel. Het leert zichzelf kennen in actuele situaties, in confrontatie met anderen. Het leert welke sprong gewaagd kan worden maar springt ook mis en dan in de sloot. U moogt dit zien als een zeer oorspronkelijke wereld-oriëntatie. Het kind oriënteert zich aan de grenzen der eigen vitale mogelijkheden. De wereld-oriëntatie die in de schoolklas, in meer geabstraheerde vorm, plaats vindt — aardrijkskunde, geschiedenis, maatschappijleer — zou ik een meer *secondaire wereld-oriëntatie* willen noemen, de vitale is de primaire. We kunnen ook over oorspronkelijke en afgeleide wereld-oriëntatie spreken.

Ondertussen zien we hoe in deze levensperiode hobbies en voorliefden ontstaan. Er zijn duidelijke tekenen dat bepaalde *aandachtsvelden* worden geselecteerd. Er ontstaat een voorliefde voor een bepaalde sportbeoefening, voor postzegels, pop-sterren, of -groepen, televisie-programma's, muziekinstrumenten etc. Daarbij speelt de verbeelding een grote rol. De geestelijke of imaginaire reikwijdte neemt — vooral omdat men lezen kan — aanzienlijk toe. Daarmee wordt het kind geconfronteerd met een problematiek van de *macht*. De macht van de verbeelding. Het kan geïmponeerd raken door wat het allemaal zelf bedenken kan. Het kan zich overdreven voorstellingen gaan maken van wat het zelf allemaal kan. Het begeeft zich op weg van machtsgevoelens naar almachtsgevoelens. Bij sommigen treft men aan: een gevoel van alles te kunnen en ook alles te willen. En zo kan dan elke uitvinding door een twaalfjarige opnieuw worden gedaan. En iedere grote daad ligt binnen zijn machtsbereik.

Ieder mens — en dus ook de twaalfjarige — stuit echter onherroepelijk op grenzen. Men komt verkeerd neer na een sprong en verstuikt een enkel. Men heeft een diepzinnige gedachte maar die bleek al vaker te zijn gedacht. Het eigen reikbereik en de eigen originaliteit gaan minder ver dan men dacht. Macht en almachtsgevoelens stuiten op grenzen. Er komen desillusie en ontgoochelingen. Teleurstellingen en frustaties werken ontnuchterend. De twaalfjarige wordt gedwongen met beide benen op de grond te blijven. Dat houdt hem realiteitsnabij.

Hoe belangrijk het is dat tegenover almachtsgevoelens ontnuchtering optreedt, blijkt wanneer ontnuchteringsprocessen uitblijven of wanneer men die uit de weg gaat. In beide gevallen heeft dat ernstige gevolgen voor het zelf-concept. Er komt dan geen *realistische zelf-kennis* tot stand. Voor een realistische zelf-beschouwing is de schok van een deceptie, het ondergaan van een nederlaag, het ervaren van iets-niet-kunnen van evenveel belang als de vreugde van het slagen, het vieren van een overwinning en de ervaring dat men iets kan. Als we geëxtroveerd-zijn kenmerkend noemen voor de leeftijdsperiode van tien tot veertien, dan is de extroversie in feite een grondvoorwaarde voor de inkeer, voor het tot zichzelf komen, het zien van zichzelf in alle beperktheid. En die introverte gerichtheid is dan op haar beurt weer een voorwaarde voor zich opnieuw richten naar de buitenwereld. Een nieuw realisme, een nieuwe zakelijkheid en objectiviteit ontstaan juist aan de hand van het tot inzicht komen van het kind. Een inzicht in eigen mogelijkheden en beperkingen. Introversie en extroversie worden hiermee dus gezien als deelaspecten van een dialogisch-dialectisch proces: extroversie schept de voorwaarden voor introversie en daarmee kan een nieuwe vorm van extroversie ontstaan.²

Van eminente betekenis is het gevorderd vermogen de taal te kunnen gebruiken. De twaalfjarige leerling heeft een jarenlang schoolleven achter de rug, en daarmee een

specifiek eigen verleden. Hij heeft ervaringen opgedaan en kan op die ervaringen terugzien. De mogelijkheid tot reflecteren is hiermee gegeven. Daarmee de mogelijkheid tot onder woorden brengen. In principe kan er dus ook gediscussieerd worden. Want discussie vooronderstelt *distantie* nemen in het hier-en-nu, terug kunnen zien en vooruit kunnen zien. De eerste klasser kan zien hoe de huidige situatie verschilt van die van het vorige jaar, toen hij de lagere school bezocht. Hij kan zich voorstellingen maken van een tweede klasserschap. Een gedachtenwisseling over o.a. de eigen situatie en de sociale processen waarin men zelf betrokken is, is mogelijk. Men kan met twaalfjarigen praten over hun eigen gedragspatroon en de inwerkingen die zij van anderen ondergaan. Het hoeft geen betoog dat hiermee *voorwaarden* ontstaan voor een realistisch zelf-concept en ook een realistische toekomstgerichtheid. Voor een realistisch zien van een eigen positie in de wereld.

We schetsten enkele aspecten van *het beeld* van de eerste klasser. Welke consequenties kunnen we uit het een en ander trekken met het oog op de leer-situatie, dus voor een zinrijke leerstructuur? We vragen dan allereerst: wat wil een overgang van extroversie naar introversie en vervolgens naar nieuwe extroversie feitelijk zeggen?

In de vitale sfeer gaat het dan om een omzetting van daadkracht in denkkraft, van voetbalbeen naar het hoofd. Het gaat om een ont-Feyenoordiserings-tendens: geen daden maar woorden! Tot in het denken zelf zien we hoe het meer *concretiserende* denken plaats maakt voor een *abstraherend* denken. Het concrete begrippen-arsenaal wordt versterkt met meer gecompliceerde maar vooral abstractere begrippen. Het begrip vrijheid werd bijvoorbeeld omschreven met: dat je het mag van je moeder. Het kan thans als volgt omschreven worden: een gevoel, een beleving van ruimte om je heen en van ongehinderd zijn. Hiermee begint het kind potentieel een greep te krijgen op *complexere verbanden* en *diepere zingeving*. Deze greep is niet langer een letterlijk grijpen met de handen maar toenemend begrip. Begrijpen door middel van de geest, het verstand, werd voorafgegaan door een binnen het directe bereik brengen met de handen, door een grijpen.

Als we over een zinrijke leerstructuur spreken, spreken we over een structuur die als zinvol ervaren kan worden. We zullen ten volle gebruik willen maken van het vermogen van het kind om zicht te verwerven in wat het zelf doet, en in de leerstof die het aangereikt krijgt. We zullen leerprocessen bevorderen die binnen een leerstructuur als zinvol ervaren kunnen worden. We zullen daarbij willen bedenken, dat juist de twaalfjarigen óók het uit-het-hoofd-leren als een zinvolle bezigheid kunnen aanvaarden. Het is een misverstand te menen dat alle mechaniseren van kennis zinloos en uit den boze is.

Sociale context van de pedagogische situatie

Het voorafgaande is in feite nog niet veel meer dan ontwikkelingspsychologisch *materiaal*, waaruit een leeftijdsbeeld kan worden gevormd. Voor een goed begrip van wat onder een pedagogische *situatie* moet worden verstaan, hebben we meer nodig dan een psychologisch leeftijdsbeeld. Situatie wil zeggen dat een omgeving moet worden geschetst. We zien de twaalfjarige in verschillende omgevingen: een huiselijke omgeving, een schoolklas of ergens onderweg.³

We zien het kind in de klas deel uitmaken van een groter geheel, een groep medeleerlingen. Het vertoont in omgangssituaties omgangsgedrag. Het gedraagt zich

binnen een relationeel veld, er is een voortdurende interactie tussen leeftijdsgenoten. Daarmee is de *omgangssituatie* wel reeds geplaatst binnen een sociale structuur, maar we kunnen nog niet over een pedagogische situatie spreken. Dit laatste kan pas als we de relatie tot een volwassene of volwassenen mede in onze analyse betrekken. Met bovendien de verduidelijking dat de omgangssituatie dan niet een doelloze of zinloze is, maar dat een bepaalde zin-structuur aanwezig is. De pedagogische situatie is een *zin-structuur* waarin posities worden ingenomen en rollen worden aanvaard. De volwassene verschijnt in de rol van docent, de jongere in die van leerling. We herkennen een *rollenstructuur*. Bovendien worden bepaalde doeleinden nagestreefd. Er dienen — binnen een pedagogische situatie — vormings- of leerprocessen op gang te komen, die door docent en leerlingen als zinvol ervaren kunnen worden, op grond waarvan een *motievenstructuur* kan blijven functioneren. Zinstructuur en motievenstructuur zijn voor het doceer- en voor het leergedrag essentiële zaken.

Een pedagogische situatie is dus een specifieke sociale situatie in een sociale structuur, waarin we duidelijk omliggende posities en rollen herkennen. Het sociale gedrag van leerlingen enerzijds en docenten anderzijds wordt in hoge mate bepaald door de heersende of dominerende *rolverwachtingen*.⁴ Het pedagogisch klimaat in een brugklas — en meer in het algemeen: de school — hangt uiteindelijk van rol-verwachting, en van rol-vervulling af. We kunnen een netwerk van rolverwachtingen onderscheiden. Leerlingen hebben bepaalde verwachtingen van leraren en van de door hen gepresenteerde leerstof. Zij verwachten dat een leraar zijn leraarsrol goed vervult. Maar leraren hebben duidelijke en soms uitgesproken, of onduidelijke en misschien zelf irreële verwachtingen van leerlingen. Men kan de leerling vragen naar het ideale beeld van een leraar en omgekeerd de leraar laten vertellen wat een ideale leerling is. Verwachtingen en realiteit zijn regelmatig niet met elkaar in overeenstemming.

De verwachtingsstructuur is hiermee echter niet voldoende getekend. Een nadere analyse onthult dat ouders dubbele verwachtingen met betrekking tot rol-vervullingen in de school koesteren. Zij hebben verwachtingen van de leraren maar ook van hun eigen kinderen. En deze verwachtingen beïnvloeden mede — we moeten nu zeggen: op de achtergrond, onbewust of iets dergelijks — de gedragingen van docenten en leerlingen op school en in de klas. Omgekeerd verwachten de docenten en de leerlingen nu weer van de ouders dat deze bij voorbeeld datgene wat op school gebeurt niet zullen dwarsbomen, zullen afkeuren of iets van dien aard. Kortom: er is een genuanceerd netwerk van verwachtingen, dat een *verwachtingsstructuur* vormt. Daaraan zou kunnen worden toegevoegd dat het gaat om een structuur van in principe *legitieme verwachtingen*.⁵ Er zijn naar ik meen, weinig argumenten te vinden op grond waarvan leerlingen, docenten en ouders geen bepaalde verwachtingen van elkaar zouden mogen hebben. De problematiek schuilt in het koesteren van irreële, onzakelijke en irrelevante verwachtingen. We kunnen hier de analyse van de verwachtingsstructuren niet doortrekken naar een nog meer omvattende achtergrond. Ook vanuit een samenleving in haar geheel worden docenten, ouders en leerlingen met verwachtingsstructuren geconfronteerd. De discussie over die verwachtingsstructuren — veelal als bedreigende machtsstructuren gekenschetst ⁶ — beïnvloedt het pedagogisch klimaat in de school in hoge mate.

Terug naar de brugklasseleerling. Deze leerling wordt in concreto geconfronteerd met het *rollenspel* van medeleerlingen, leraren en ouders. Hij staat voor de opgave zelf een bepaalde rol te spelen, waarbij in zekere zin aan verwachtingen van anderen —

medeleerlingen, docenten en ouders — moet worden voldaan. Deze rolverwachtingsproblematiek spitst zich echter toe in het moeten en willen voldoen aan verwachtingen die men aan zichzelf stelt.

Hiermee hebben we de brugklasseleerling nog steeds onvoldoende *gesitueerd*. De sociale context, waarbinnen we hem zich zien bewegen, beperkt zich niet tot de klas. Hij beweegt zich *binnen een school*. Zijn gedragingen, belevingen en gevoelens, het denken en zich inzetten, worden ook bepaald door wat er in dit bredere verband gebeurt.⁷

De vraag mag dan ook worden gesteld welke rol bepaalde toneelspelers uit andere klassen ten aanzien van brugklasseleerlingen spelen. De meest boeiende en invloedrijke figuren zouden wel eens in de hogere regionen van de school kunnen rondlopen. Het betere toneelspelersvakwerk zou in de hoogste klassen kunnen worden vertoond, en van invloed kunnen zijn op gevoelens, belevingen en gedragingen van de jongeren. We gebruiken met opzet het beeld van een toneelspel. Adolescenten spelen — evenals ouderen — hun specifieke rollen op een toneel.

Vanuit de jongsten gezien geven de oudere leerlingen op school duidelijk de toon aan. Zij bieden, wat het uiterlijk betreft, een romantisch, hier en daar zeeroverlijk en zelfs wel middeleeuws of vroegchristelijk kijkspel. We zeggen het op deze manier om 'historische dimensies' aan te duiden. Het verleden is op een eigenaardige manier in de uiterlijke verschijningsvormen van de jeugd weer gaan spreken. De hedendaagse psycholoog komt in de verleiding die jeugd narcistisch te noemen in de wijze waarop met kleding en uiterlijk wordt omgesprongen. Individualistisch? Misschien óók, maar toch vooral narcistisch.

Er wordt de laatste tijd ook weer meer biologisch gedacht. Het menselijk narcisme lijkt een afspiegeling van wat zich ook onder dieren voordoet. Er wordt gepronkt en gecoquetteerd met de eigen schoonheid en lelijkheid, waarmede de verenpracht in het vogelrijk — het woord vogel is dan ook niet uit de lucht — geduchte concurrentie wordt aangedaan. Daarbij vallen vooral de extreme kledings- en haardrachtvormen op. Naar twee kanten: soms kan het niet mooier, soms kan het niet nóg lelijker. Verzorging en verslonsing. Niet geheel nieuw maar wel meer algemeen lijkt vervuiling grote aantrekkingskracht uit te oefenen. De industrie biedt vele jongeren een compromis-alternatief: nieuwe kleding die er vervuild uitziet. Namaakarmoede. We vermoeden dat we hier met een *ondoorzichtige narcismeproblematiek* te maken hebben.⁸

De vraag rijst of zich grote onzekerheid en diepe twijfel omtrent de *eigen positie, rol en identiteit* in het uiterlijk accentueren. Met evenveel recht kan men vragen of onzekerheden en twijfel gemaskeerd moeten worden. Ondertussen is duidelijk dat zich een gevarieerd en hier en daar groots schouwspel manifesteert, waarnaar de jongsten kunnen kijken en dat zij al spoedig wensen te imiteren. Eerste-klassers lijken al gauw imitatie-hoge-klassers, op de baarden en snorren na. Belangwekkend is hierin vooral de vraag naar het *epidemische* karakter van gedragingen en gewoonten, dat zich vooral aan de hand van mode en haardracht laat vermoeden.

Wat hebben we hiermee nu willen zeggen? We wilden duidelijk maken dat de pedagogische situatie in een brugklasse in hoge mate kan worden bepaald door het leer- en speelklimaat, het *leefklimaat, dat de hele school kenmerkt*. Datgene wat zich in de ruimere omgeving als werkethos of als spelethos of als politiek klimaat manifesteert, beïnvloedt de motievenstructuur en het gedrag van de leerlingen in de laagste klas van de school. De brugklas kan dan ook *niet* als een eiland in de school worden opgevat. Óók niet als het bruggenhoofd van waaruit een nieuw ethos kan worden opgebouwd? Men krijgt de indruk dat er wel eens teveel gehoopt wordt dat het 'heil' van de

brugklasbevolking moet komen. Die hoop zou wel eens ijdel kunnen blijken. Brugklasleerlingen zijn onderhevig aan alle winden die door de school waaien. Als het stormt in de hogere regionen dan heerst er ook een depressie in de omgeving van de lagere regionen van de school. Misschien is het een gemaskeerde depressie. Dan breekt de storm pas los in de tweede klas.

De sociale omgeving van de school

Zoals de brugklas gesitueerd is binnen het klimaat van de hele school, zo is de school onderhevig aan de invloeden van een nog ruimere omgeving, de samenleving. We moeten ons dus afvragen hoe de school vanuit de ruimere omgeving beïnvloed wordt en welk klimaat daarmee gegeven is. Er heerst een *pedagogisch crisisklimaat* in samenhang met politisering en polarisering in het maatschappelijke veld. Het is niet moeilijk om dat vast te stellen.

De multipale veranderingsprocessen in de samenleving bewerkstelligen impasses in de doelstellingenstructuren. Docenten en leerlingen krijgen te maken met motivatie-moeilikheden. De zin-structuur van de schoolarbeid is zodanig aangetast dat oudere leerlingen en docenten allerlei werk als zinloos ervaren. Men weet niet meer waarom dit of dat gedaan moet worden en of het nog wel gedaan moet worden.⁹

De school staat onder een voortdurende veranderingsdruk. *Alles moet veranderen*. Veranderingseisen komen veelal van buiten de school maar worden binnen de school overgenomen. Men werkt binnen de scholen om aan die eisen te voldoen, waarbij op weerstanden en tegenwerking wordt gestuit. Binnen de scholen wordt dus strijd gevoerd onder veranderingsdruk die van buitenaf wordt uitgeoefend.

We willen hier alleen enkele grote lijnen aangeven en algemene opmerkingen maken. Veranderingsdruk op de school — met tot doel het pedagogisch klimaat binnen die school in een bepaalde richting te veranderen — kan in principe op *drie* manieren worden uitgeoefend. In de eerste plaats kan dat gebeuren op een onopvallende en bijna vanzelfsprekende manier. De mensen in de school nemen allerlei gedachten en ideeën, die in de samenleving werkzaam zijn, over en proberen daarmee binnen de school iets te doen. De schoolstructuur wordt dus niet onder zware druk gezet. Veranderingen binnen de school komen langzamerhand, stapje voor stapje of misschien nauwelijks tot stand. De veranderingsdruk wordt niet als bedreigend gevoeld. Deze blijft zacht en confuus.

Een geheel andere zaak wordt het indien veranderingen gewoon aan de school worden opgelegd. Een omslag in het ideologische denken in een autoritair geregeerd land kan aan een school een nieuwe lijn voorschrijven. Een politieke of ideologische machtsstrijd kan tot een beslissing voeren en daarmee kan bij voorbeeld een onderwijsprogramma geheel op de helling worden gezet. Locher geeft in *Gestalten der Geschichte*, in een hoofdstuk over ideologische dienstbaarheid, een voorbeeld dat de moeite van het citeren waard is. We merken op hoe machtsuitoefening vanuit de samenleving op de school het onderwijsklimaat kan beïnvloeden. De passage staat in een paragraaf over Russische geschiedschrijving onder marxistische vigeur:

‘Er zijn echter graden en er zijn grenzen. Niet alzo onder een regime, waarin elk objectief streven heeft plaats gemaakt voor een machiavellistische utiliteitsleer inzake de behandeling der geschiedenis. Deze leer is ook openlijk uitgesproken. Een resolutie van het jaar 1946, aangenomen door een vergadering van professoren en leraren van de hogere onderwijsinrichtingen te Moskou en gericht aan Stalin, luidt als volgt: ‘het is noodzakelijk

om het objectivisme en de niet-politieke gerichtheid, die nog steeds het onderwijs van enige leraren kenmerken, definitief te overwinnen. Het eerste gebod voor de Sovjetleraar is, om zich bij zijn onderwijs te laten leiden door de leninistisch- stalinistische leer, dat wetenschap en ideologie de partijlijn moeten volgen, en geen minuut Lenin's uitspraak te vergeten, dat de school buiten het leven en buiten de politiek leugen en huichelarij betekent'. Locher tekent hierbij aan: 'Alsof politiek nooit leugen en huichelarij in kan houden'.¹⁰

Het heeft zo zijn uiterst bedenkelijke kanten, als ideologie en politiek binnen de school geheel de dienst gaan uitmaken. In de afgelopen jaren heeft men op enkele scholen kunnen zien, dat het plat leggen van het werk op school door machtsstructuren van buiten de school, een uiterst gemakkelijke zaak is. Het daarna weer op gang brengen van het werk is niet zo eenvoudig. De fabrieken hebben het wat dat betreft, gemakkelijker.

Een in onze omgeving thans werkzame vorm van veranderingsdruk die op scholen wordt uitgeoefend — met dubbelzinnige resultaten — is half confuus en half doelgericht van signatuur. Gestimuleerd vanuit een aantal *actiecentra* maar niet doelgericht vanuit een *onderwijskundig denkcentrum*, werden en worden allerlei veranderingseisen aan schoolleidingen voorgelegd. Docenten werden daardoor onder zware druk gezet. Velen knapten reeds af. Schoolleidingen moesten vervangen worden. Er kwamen veranderingen tot stand, sommige ten goede, andere ten kwade. Vrij algemeen wordt vernomen dat bijna overal in ieder geval *verwarring* ontstond. Dit heeft geresulteerd in duidelijke veranderingen in het leer- en speelklimaat binnen de scholen. We zijn er getuige van hoe het pedagogisch klimaat mede onder invloed van politiek en ideologisch klimaat in korte tijd aanzienlijk is gewijzigd. Daarover wordt aan de politieke en ideologische kant hier en daar duidelijk hoera geroepen. Aan de pedagogische kant heerst nogal wat verwarring en ontmoediging.

Ontmoediging

Als een psychotherapeut met een ontmoedigd of zelfs depressief mens wordt geconfronteerd, begint hij samen met die mens de ontmoediging onder ogen te zien. Pedagogen doen er dan ook goed aan de eigen ontmoedigingen moedig in de ogen te zien. Gemakkelijker gezegd dan gedaan. Het is in ieder geval fout om te doen alsof ze er niet zijn. Het Jaarverslag en Evaluatierapport over het jaar 1969—1970 van de Nijmeegse Scholengemeenschap ¹¹ was een moedig verslag. Men kan uit dit verslag iets leren over de leersituatie en het pedagogisch klimaat waarin gewerkt moet worden (of gespeeld mag worden?).

Als ik aan kernzaken denk, die een leeromgeving beïnvloeden, denk ik tegenwoordig vooral aan zaken waarvan ik vermoed dat ze infectieus of epidemisch zijn. Mijn medische afkomst verloochent zich hoe langer hoe minder. De psychologische echter ook niet. We zouden allen meer in termen van *gedragsepidemieën* moeten leren denken. En dan de vraag stellen: welke gedragsepidemieën doen zich momenteel in de samenleving voor en hoe manifesteren die zich in scholen? Daarbij kunnen we niet geheel buiten beschouwing laten wat de oorzaken van zulke epidemieën zijn. Maar diep kunnen we daar hier niet op ingaan.

Bij verklaringen die we zoeken voor de epidemische verspreiding van bepaalde gedragsvormen onder de jeugd moeten we oppassen dat we niet voetstoots overal altijd *creativiteit* vooronderstellen. Er wordt naar mijn mening te veel en te eenzijdig in termen

van creativiteit gedacht en gesproken. Het is thans alles creativiteit wat de klok slaat. Luhman signaleert bij velen momenteel echter zoiets als een *denk-stop*.¹² De een houdt bij deze term, de andere bij een andere term op met denken. Creativiteits-denkers houden vaak op bij de creativiteit, whatever it may be. Wie bij creativiteit verder gaat vragen merkt dat hij op *conformiteit* stuit. Creativiteits-denkers weten niet zo goed raad met de conformiteit die onder jeugdigen wordt aangetroffen. Het is voor hen onaanvaardbaar dat de mens in het algemeen — en de jeugd in het bijzonder — wel eens in hoge mate gekenmerkt zou kunnen zijn door zoiets als onvermogen tot oorspronkelijk-kunnen-zijn en een geringe mate van creativiteit. Het is een zeer pijnlijke hypothese om te stellen: de mens is, *relatief gezien*, erg weinig inventief en weinig creatief. Met relatief bedoel ik dan: gezien tegenover de enorm overtrokken voorstellingen die hervormers veelal van de menselijke mogelijkheden en capaciteiten hebben.

Kenmerkend voor veel jeugdgedrag is niet zozeer de originaliteit of creativiteit ervan maar de sterke neiging tot conformiteit. Men bootst naar al te gemakkelijk gedrag, zoals anderen dat vertonen, na. Men modelleert het eigen gedrag aan de hand van het voorbeeld dat de anderen geven. "De anderen doen het en daarom doe ik het ook". Ik voel mij genoodzaakt dit of dat te doen, omdat zij het doen. *Conformiteitsdwang*. Een subtiel nieuw onvrijheidssyndroom. Ook de betrekkelijk gesloten systemen die men subculturen noemt, kunnen onder de heerschappij van een dwang tot conformeren staan, terwijl de jongeren menen dat zij een nieuwe vrijheid gevonden hebben, of althans dat men die in de betrokken subcultuur kan vinden.¹³

Deze overwegingen mogen niet vergeten worden, bij het beantwoorden van de vraag: hoe het komt dat gedragsepidemieën zich zo gemakkelijk kunnen verspreiden. *De mens is vulnerabel*. Hij is vatbaar voor allerhand soort infecties. Sommige gedragsepidemieën blijven vergelijkbaar met betrekkelijk onschuldige griepiepideemieën. Hoela-hoepel-epidemieën waren nogal onschuldig. Sint-Vitus- dansepideemieën waren in vroeger tijden indrukwekkende schouwspelen en iets minder onschuldig.

Thans zijn er gedragsepideemieën die, evenals bepaalde vormen van virusziekten, vele slachtoffers maken. Het gebruik van injectiespuiten en het zichzelf toedienen van bepaalde stoffen rechtstreeks in de aderen, is een gedragsvorm, die op vele plaatsen epidemisch is. Dit zijn gedragsepideemieën waarin zich een *spelen met de dood* openbaart. In bepaalde subculturen worden gedragspatronen gecultiveerd die tot gevolg hebben dat ziek worden meer regel dan uitzondering is.¹⁴ Tot zover deze excursie over creativiteit en conformiteit, waarin we op *destructiviteit* zijn gestuit.¹⁵

Waarschijnlijk zijn het de overtrokken gedachten die velen koesteren met betrekking tot de sociale creativiteit van adolescenten en volwassenen, die mede verantwoordelijk zijn voor de ontgoochelingen en ontmoedigingen die in berichten, verslagen en evaluatierapporten verschijnen. Een onthullend voorbeeld van wat men een 'somber verslag' zou willen noemen is het hiervoor reeds genoemde *Jaarverslag en Evaluatierapport* van de Nijmeegse Scholengemeenschap. In dit rapport wordt in feite een aanloop tot een zinvolle sociaalpsychologische en individueelpsychologische situatie-analyse en situatie-schets voltrokken. Men zou van een verkennende analyse kunnen spreken.

Uit dit verslag haal ik een aantal significante observaties naar voren. Gemeld wordt dat zorg voor het huiswerk en aandacht tijdens de les duidelijk afnemen. Er is geen sprake meer van een vanzelfsprekende belangstelling voor zaken zoals deelname aan activiteiten buiten lesverband en wat de schoolprogramma's te bieden hebben. Concentratie-onmacht

bestaat reeds in de lagere klassen. Bij leerlingen van de hogere klassen is men geneigd te spreken over onwil tot zich concentreren. Een maximale inzet is ook bij de oudere leerlingen zeker geen regel meer. Het een en ander kan resulteren in zich bewust of onbewust afsluiten voor wat de school, boven het voor overgang of examen verplichte minimum, wil bieden.

Van de mooie opzet, waarin het stelsel van keuzevakken aan iedere leerling optimale mogelijkheden biedt, komt niet zoveel terecht: de leerlingen slagen er niet in zich meer in de stof te verdiepen.

Men doet, in het rapport, een poging het een en ander te verklaren, of althans argumenten aan te voeren op grond waarvan men zich een beter 'beeld' kan vormen van hoe de *pedagogische situatie* er uitziet. Men meent dat het specifieke gedragspatroon van zich-inspannen momenteel 'out' is, terwijl het zich niet-inspannen thans 'in' is. Hiermee wordt eigenlijk onderstreept wat tevoren door mij werd betoogd: de leerlingen *conformer*en aan heersende gedragspatronen die in de mode zijn. Men gaat mee met wat een meerderheid doet.

Natuurlijk hebben de verslaggevers wel degelijk oog voor de bredere omgeving van de school. Zij zien hoe een intensieve informatie over allerlei zaken de leerlingen bereikt via media buiten de school. Zij zien dat de invloed van jeugdcultuur en subculturen groot is. Zij zien ook dat vele oudere leerlingen een *onduidelijk beeld van hun eigen toekomst* hebben. De kritische houding ten opzichte van de samenleving brengt mee dat de zin van studie, die voorbereidt op een plaats in de maatschappij, dubieus wordt.

Bij al deze opmerkingen — die men in het verslag kan vinden — wil ik aantekenen, dat binnen de school de *motivatie-crisis* van de oudere leerlingen en hun gedragingen ongewild — of ook wel gewild — op de jongeren kunnen overslaan. Langs psychologische sluiptwegen, maar óók via bewuste manipulatie, kunnen jongeren door ouderen in hun *gehele* belevingspatroon en gedragswijze worden beïnvloed. Kortom: een motivatie-impasse van de oudere leerlingen kan door de hele school infiltreren naar de brugklasse en tweede klasse. Daarbij mag men niet zonder meer rekenen op immuniteit van de jongsten, hoe vitaal die zich ook voordoen. Het is de plicht van de psycholoog er op te wijzen dat een *belemmerd uitzicht* op de toekomst — "ik zie het niet meer zitten" — een duidelijk signaal van depressiviteit is. Sociaalpsychoanalytisch gezien vertonen middelbare scholieren in hun gedragingen *depressieve verschijnselen*. Die kunnen achter een masker van activiteitenontplooiing verborgen blijven. Men moet de inzichten van mensen als Mitscherlich, die op deze samenhangen wijzen, volkomen serieus nemen.¹⁶

Nog enkele opmerkingen uit het aangehaalde rapport zijn vermeldenswaard. Veel leraren — en niet in het minst degenen met veel ervaring — betrappen zich op gevoelens van onzekerheid en een verdwijnen van de arbeidsvreugde. Daarmee wordt verwezen naar de *lerarenkant* van de pedagogische situatie. Die is vaak verre van rooskleurig. Uit mijn persoonlijke ervaringen met leerlingen en docenten — met betrekking tot hun problematiek — zou ik willen opmerken dat beide categorieën gemaskeerde of manifeste depressiviteits-verschijnselen vertonen. Zou dan de school door een *epidemie van depressieve gevoelens* getroffen kunnen zijn?

In dat verband zou een opmerking — die iets van een doodoener heeft — toch misschien enig hout snijden. Dat is deze opmerking: Het zal zaak zijn dat allen die bij het probleem betrokken zijn — de leerlingen zelf, hun ouders en de leraren — samen naar oplossingen zoeken. Depressieve gevoelens kunnen inderdaad in creatieve samenwerkingsverbanden

aangepakt worden. Maar dan moet men *solidariteit zoeken in de verslagenheid en in de menselijke realiteit*. En misschien moet men dan allereerst eens gaan beseffen dat men veel te ambitieuze zaken heeft opgezet en veel te overtrokken ideeën heeft gekoesterd over wat aan de ene kant de leerlingen en wat aan de andere kant de docenten wel allemaal aankunnen. Er heerst hier en daar een werkelijk *groteske* overschatting van de menselijke capaciteiten, waar overigens de psychologen in niet geringe mate toe hebben bijgedragen, naast sociologen en maatschappijhervormers. De pedagogen zouden de benen op de grond moeten houden.

Conclusies

De conclusies zijn die van een psychohygiënicus die zich een skeptisch cultuurpessimist noemt.¹⁷ Die heil verwacht van een realistisch en skeptisch pessimisme. We hebben de ruimere omgeving geschetst waarin de brugklasleerling is geplaatst. Wil men de pedagogische situatie in het oog krijgen dan moet men een complex problemengebied — de leerling-in-de-school-in-de-samenleving — nader analyseren. De pedagogische situatie maakt deel uit van een complexe sociale wereld. Het hanteren van een ontwikkelingspsychologisch beeld — dat van de brugklasleerling — heeft pas zin, en kan pas functioneren, als we de *meeromvattende zin-structuur* van de leerling in de school en in de samenleving in het oog krijgen.

Mijn realistisch-skepticisme doet mij zeggen: men kan de middelbare school niet saneren vanuit de brugklasse en dus ook niet vanuit de lagere school. Natuurlijk heeft het overigens wel degelijk zin om alles te doen wat mogelijk is om de brugklasproblematiek grondig aan te pakken, zodat het werk van de brugklascommissie met betrekking tot de geschiedenisdidactiek volstrekt legitiem en terzake is. Maar daarmee bouwt men *geen immuniteit* tegen gedragsepidemieën uit andere regionen van school en samenleving op! De meest dringende problematiek ligt niet zozeer aan de basis — in de brugklasse bij de twaalfjarigen — maar aan de top. De middelbare school wordt a.h.w. beheerst door de motivatie-impasse en identiteitsproblematiek van de leeftijdstop. In de hoogste klassen ligt de directe confrontatie met de maatschappij, *dáár* heersen de fundamentele onzekerheden, de angsten, de frustraties en de ontbrekende perspectieven.

Onze heroriëntatie moet — naar ik meen — drie deelgebieden bestrijken. De meest noodzakelijke heroriëntatie betreft de ruimere sociale omgeving waarin een klas staat. *Wil men iets van de brugklasleerling begrijpen, dan moet men niet beginnen met naar de brugklasleerling te kijken*. Dan moet men in een grote boog om hem heen lopen en de omgeving verkennen. Dan gaat men de school zien als een uiterst kwetsbaar sociaal instituut, zo iets als een speelbal in het maatschappelijke en politieke veld, waarin acties worden gevoerd, waarin machtsstrijd woedt. Dat wil dus zeggen dat we primair een *wijsgerig-sociologische veldverkenning* uitvoeren.

In de tweede plaats zullen we een *sociaal-psychologische ontdekkingstocht* willen ondernemen. We willen wat beter georiënteerd raken met betrekking tot bij voorbeeld de verwachtingsstructuren en de rolopvattingen van de diverse toneelspelers op het schooltoneel. We willen zien welk psychodrama wordt opgevoerd, we willen begrijpen hoe groeperingen en individuen op elkaar inwerken. We zijn geïnteresseerd in het zich manifesteren en verspreiden van gedragsepidemieën. We willen meer inzicht verwerven met betrekking tot de mogelijkheden en beperkingen op het gebied van de creativiteit

van de mens. We willen onze ogen wijd openen voor de oppermacht van het sociaal conformisme, in het bijzonder óók zoals dat onder jongeren functioneert.

En nu zijn we dan toe aan het *ontwikkelingspsychologische* beeld van de brugklasleerling, nadat we de structuur van de omgeving hebben verkend. Na de wijsgerig-sociologische verkenning en de sociaal-psychologische verkenning nu dus een *ontwikkelings-psychologische beeldvorming*. Het beeld valt nu binnen een context zo ongeveer op zijn plaats. We kunnen zelfs gaan zien hoe beeld en omgeving van het beeld elkaar bepalen en onverbrekkelijk met elkaar in een dialectisch-dialogische relatie staan.¹⁸

We belijden een skeptisch realisme. Dat wil zeggen dat we menen dat er nuchter moet worden gedacht en geanalyseerd. Een voortdurend op de hoede zijn bij het gebruik van mode-termen —creativiteit, expressiviteit, communicatie, repressieve tolerantie, vrijheid enzovoorts— is op zijn plaats. Met Luhman menen we dat velen het slachtoffer worden van een denk-stop. Misschien wijst het gebruik van de woorden experiment, research en statistiek óók op zo'n rem op het denken.

Er moet inderdaad relevant informatie-materiaal op tafel komen. Statistisch materiaal kan uiterst relevant zijn, mits er vertalers zijn die ons kunnen uitleggen wat de cijfers uitdrukken. Dat wil dan zeggen dat ze betekenis krijgen binnen een structuur. Binnen een *zin-structuur* waarin ze naar bepaalde zaken verwijzen.

Wat we in ons betoog hebben gedaan is een zin-structuur beschrijven. We menen te hebben kunnen aantonen dat het gedrag van scholieren door *verwachtingsstructuren* wordt bepaald. Relevante research noemen we nu research die met harde cijfers informatie verschaft over verwachtingsstructuren en specifieke verwachtingen van zesde-klassers, derde-klassers en brugklassers, van docenten en ouders. Dit onderstreept dan nog eens extra hoe relevant het is om *beschouwelijke analyses* van zin-structuren, gedragsstructuren en beleavingsstructuren —die uit de dagelijkse observatie en ervaringen ontspringen — te verrichten. Zodanige analyses kunnen de thema's en projecten aanwijzen, die voor een gericht onderzoek in aanmerking komen.

Onze bijdrage kan dus als volgt omschreven worden. We wilden aantonen hoe brugklasleerlingen vanuit een bredere schoolomgeving beïnvloed worden. Zij komen onder de invloed van de uiterlijke verschijningsvormen, de gedragingen, de uitgesproken en onuitgesproken gevoelens en gedachten van oudere leerlingen binnen de school. Ze zijn gevoelig voor een heersend klimaat. Dat klimaat wordt beheerst door identiteitsproblematiek en toekomst-onzekerheid van de oudste leerlingen in de school. Het is realistisch om in dit verband te veronderstellen dat het schoolklimaat momenteel door een *onderliggende depressiviteit* wordt beheerst. Docenten en leerlingen van de hogere klassen vertonen tekenen van depressiviteit. Het beeld van de leerling in de brugklasse krijgt reliëf binnen een omgevingsstructuur. Dat is in dit geval een sociale structuur waarin denken, handelen en beleven in het teken van een motivatie-crisis, een perspectief-verlies en daarmee een depressieve gestemdheid, staan.

De Vereniging van Geschiedenisleraren in Nederland toonde zich onzeker met betrekking tot hoofdstuk 3 van het Rapport van de Brugklascommissie: *De pedagogische situatie van de leerlingen in het eerste leerjaar*. Aan het voortreffelijk initiatief van deze Vereniging heb ik gaarne willen bijdragen door aan dat hoofdstuk deze omlijsting toe te voegen.

Aantekeningen:

1. Kleio, 'Tijdschrift van de Vereniging van Geschiedenisleraren in Nederland', 12e jaargang, augustus 7/8, 1971.
2. Zie voor wat het dialogisch-dialectisch procesdenken betreft: S. Strasser, 'Fenomenologie en empirische menskunde'. Arnhem/Zeist, 1962. Pag. 236-239, 247-254.
3. Zie N. Beets, 'De analyse van levenssituaties' In: De Grote Jongen. Utrecht, 1954. Pag. 132-229.
4. Zie o.a. Krech-Crutchfield-Ballachey, 'Individual in Society, a textbook of social psychology'. McGraw-Hill Book Cy, 1962, Pag. 310-313.
5. Verwachtingsstructuren spelen in de huidige samenleving een voorname rol. Men spreekt over 'role compatibility' indien er eenstemmigheid heerst met betrekking tot rolverwachting en rolvervulling. Er kan echter ook verwarring heersen met betrekking tot de rolvervulling. Rolverwachtingen worden dan confuus: 'role incompatibility'. Zie: 'Individual in Society, pag. 490 e.v.
Ook de vraag of verwachtingen zoals zij worden aangetroffen 'legitiem' zijn dan wel of zij op onjuiste gronden bestaan, is in discussie. De systeemtheoretische bijdragen van Niklas Luhman getuigen daarvan. Zie bv. zijn 'Legitimation durch Verfahren', Luchterhand, 1969. Daarin pag. 11-54.
6. Vooral Herbert Marcuse hanteert een beeld van de samenleving als een de enkeling bedreigende machtsstructuur. Hij suggereert dat de One-Dimensional-Society een volkomen onderwerping van de individuen verwacht en hen tot slaven van ondoorzichtige machtsstructuren maakt. 'One Dimensional Man', London, 1964. Pag. 1-120.
7. Zie Valda Robinson, 'The climate of learning: Historical perspectives and implications for the learner'. In: 'The Young Adult, Identity and awareness'. Edit. G.D. Winter and Eugene M. Nuss. Glenview Ill., 1969. Pag. 303-310.
8. De rol die gekwetste eigenliefde, en daarmee het 'narcisme', in de adolescentiejaren speelt, wordt door psychoanalytici onder onze aandacht gebracht. In het werk van de sociaal-psychoanalyticus Alexander Mitscherlich en zijn echtgenote komt dit duidelijk uit. Aanduidingen vindt men daarvan in 'Auf dem Wege zur Vaterlosen Gesellschaft', München, 1963. Een consistente en geconcentreerde benadering van de identiteitsproblemen in de jeugdijaren treft men aan in 'Identifikationsschicksale in der Pubertät', een hoofdstuk uit 'Die Unfähigkeit zu trauern', 1968, pag. 225-263. In 'Eine Deutsche Art zu lieben', München 1970, pag. 68 e.v. wordt naar een verklaring van de voor velen onbegrijpelijke gevoelsarmoede van misdadigers gezocht. Het narcistisch-gekrekt zijn biedt zo'n verklaring. In het kader van de opvallende kleding en haardracht en buitensporige gedragingen van adolescenten spreken we hier over een 'ondoorzichtige' narcistische problematiek. Het is niet duidelijk, in de individuele gevallen, welke betekenis aan de in het oog springende fenomenen moet worden gegeven. Waarvan zijn zij een signaal? Er kan ook aan conformisme worden gedacht. Er zou ook in narcistische gedragsvormen een betrekkelijk onschuldig 'nabootsings-narcisme' kunnen liggen. In dat geval komt een eventuele gekwetste eigenliefde binnen een ander zingingsverband te staan.
9. Zie N. Beets, 'Processen en Programma's', in: Jeugd en Samenleving, december 1971, pag. 757-773.
10. Zie Den Boer, Hugenholtz en Th. Locher, 'Gestalten der Geschichte', Den Haag, 1960. Daarin Locher, 'Ideologische dienstbaarheid', pag. 206-226.
11. Besproken in het 'Weekblad voor Leraren', 30 april 1971, pag. 1316-1371.
12. Luhman is de denker die zich vooral met de problematiek van de 'complexiteit in het sociale leven', en de theorievorming daaromtrent in de sociale wetenschappen, bezighoudt. Zie in dit geval: 'Die Praxis der Theorie'. In zijn: 'Soziologische Aufklärung, Aufsätze zur Theorie sozialer Systeme'. Opladen, 1971. Pag. 264 (253-268).
13. Aandacht die zich op de creativiteit in samenhang met het conformisme in de adolescentiejaren richt, ligt wel voor de hand. Zie E.M. Nuss, 'Can the adolescent be creative?' In: 'The Young Adult', zie noot 7. Pag. 310-317.
Zie: H.H. Remmers and D.H. Radler, 'Teenage attitudes'. In: J.M. Seidman, 'The Adolescent, a book of readings'. New York, 1960, pag. 597-606.
Zie: H. Sebald, 'Adolescence, a sociological analysis'. New York, 1968. Pag. 147-149. Daarin vooral: 'Life in the subculture.' Pag. 218 e.v. 'Values and folkways of the teenage world exert pressures to conform on the individual youth as strongly as those of the adult world exert

pressures to conform on the individual adult' (pag. 218).

Creëren adolescenten eigen 'dwangsystemen' naar het voorbeeld van andere 'dwangsystemen'? Is dat een aspect van de creatieve vrijheid? Van de regen in de drup of van drup in de regen en de hagel?

Zie ook Krech, Crutchfield and Ballachey, 'Individual in Society', pag. 504-529.

14. Zie S. Märtens, 'Treatment and rehabilitation of Drug Dependence'. In: 'Drug symposium'. Aspecten van het gebruik van psychotrope, in het bijzonder van hallucinogene stoffen, Kon. Ned. Mtsch. ter bev. der Pharmacie, 30 maart 1971 te 's-Gravenhage, Pag. 29 (25-38).
15. Zie N. Beets, 'Omtrent de creatief-destructieve natuur van de mens.' Jeugd en Samenleving, 7/8 augustus 1971. Pag. 439-461.
16. Zie Mitscherlich, 'Identifikationsschicksale in der Pubertät.' Pag. 242-244. De puberteits-depressiviteit moet vooral gezien worden in samenhang met de in de adolescentiejaren specifieke vormen van narcisme. Pag. 243.
17. Zie N. Beets, 'Processen en Programma's.' Jeugd en Samenleving, dec. 1971. pag. 757-773.
18. Zie noot 2.

OPROEP

Het bestuur van de V.G.N. zoekt geschikte kandidaten voor het vervullen van vacatures in commissies e.d.

Zij die in aanmerking wensen te komen of het bestuur op iemand kunnen attenderen worden verzocht opgave hiervan te doen bij de 2e secretaresse, mejuffrouw Drs. R. E. Noordijk, Allard Piersonstraat 11d, Rotterdam-6. Telefoon 010-234875.

HET FENOMEEN VAN DE MYTHE IN DE GESCHIEDENIS

Rede, uitgesproken tijdens de jaarvergadering van de V.G.N., 10 april j.l.

Mythe en Geschiedenis gelden algemeen als twee polaire grootheden; domeinen, die elkaar uitsluiten of liever: behoren uit te sluiten. Het geweten van de historicus komt er tegen in opstand, dat beide juist op de een of andere vermaledijde wijze onlosmakelijk met elkaar verstrengeld blijken te zijn. Het wordt als één van de voornaamste taken van de geschiedwetenschap gezien om die twee te ontwarren; zó zelfs, dat geschiedwetenschap een synoniem voor ontmythologisering mag heten. Eigenlijk zou ik trouwens niet moeten spreken over mythe en geschiedenis, maar over *mythe* en *realiteit*. Realiteit te scheiden van mythe: ziedaar de functie van de geschiedwetenschap, zo horen we. We vinden die opvatting in tal van confessies, waarin historici zich rekenschap geven van hun werk. De gedachte loopt, om slechts één voorbeeld te noemen, als een rode draad door het boekje van Geyl, *Gebruik en Misbruik der Geschiedenis*¹. En Geyl heeft ergens anders in een stuk over Herbert Butterfield de hele geschiedschrijving, al die wisselende en elkaar opvolgende interpretaties van het verleden, gekarakteriseerd als een toenemende heerschappij (eigenlijk staat er verovering): "conquest of reality over myth"². Mythe en realiteit vormen een geeikte tegenstelling, die we in titels en ondertitels tegenkomen. Denkt u bijvoorbeeld aan het boek van Boyd Shafer over nationalisme "Myth and Reality"³. J.H.Plumb heeft in een veel recenter boekje eveneens die tegenstelling centraal gesteld⁴. Hij contrasteert het Verleden, the Past, als eenheid, als normatieve kracht, als *mythe* of bundeling van mythen met de geschiedenis, te weten het kritisch-analytische verslag van de werkelijkheid. De historicus komt kennelijk onmiddellijk in botsing met een verleden, dat onder de mythen zit, dat door mythen is vervormd en gedenatureerd. We hebben hier een probleem voor ons, dat iedereen aangaat, die zich met geschiedenis bezighoudt; het spreekt vanzelf. Ook de paedagoog, de geschiedenisleraar heeft er doorlopend mee te maken. Het komt misschien zelfs nergens zo onmiddellijk op ons af als bij het voortgezet onderwijs, waar we ons niet achter geleerde subtiliteiten kunnen verschuilen, maar waar we voortdurend gedwongen worden om kleur te bekennen. De jeugd wil haring of kuit. Het inzicht, dat de haring en kuit samenhangen en nog een gemeenschappelijke oorsprong hebben ook, daagt gewoonlijk pas op rijpere leeftijd, na het 20ste levensjaar in elk geval; een 20ste levensjaar, dat sommigen ook op pensioengerechtigde leeftijd nog niet halen. De constante vereenvoudiging van de stof, waartoe de geschiedenisleraar gedwongen is, brengt met zich mee, dat hij gewoonlijk niet kan vermijden óf te mythologiseren óf te demaskeren. En dat heeft zijn consequenties voor de leerling, die in de gevoelige jaren zit, waarin het wereldbeeld in de grondverf wordt gezet. De geschiedenisleraar beschikt, als hij wil, over een zeer geduchte kwast.

Toch heeft dat ontmythologiseringsgebod, dat ons wordt voorgehouden, iets onbevredigends. We kunnen ons niet aan de indruk onttrekken, dat men in vele gevallen ten strijde blaast tegen iets, dat men in wezen nog niet nader heeft geanalyseerd. Het verschijnsel van de mythe in de geschiedenis als zodanig is immers nauwelijks serieus onderzocht; in tegenstelling tot de godsdienstige mythe, die al sedert generaties een leger van anthropologen, ethnologen en godsdiensthistorici heeft gemobiliseerd. Wanneer de historici echter mythebestrijding proclameren, dan blijkt bij nader toezien, dat die loffelijke ijver op allerlei irritaties berust. Men denkt bij het verschijnsel mythe altijd aan zeer specifieke mythen en aan zeer onaangename historische ervaringen. Daar is op zich zelf natuurlijk niets tegen. Irritatie is de moederschoot voor geestelijke activiteit. De vaagheid van het begrip "mythe" in het historische spraakgebruik heeft bovendien ongetwijfeld aanvankelijk zeer praktische voordelen. Men bestrijdt ook in de wetenschap een tegenstander het gemakkelijkst, wanneer men hem niet van al te nabij kent. Kennis paralyseert. Men kan beginnen met zo'n beetje aan te geven tussen welke lengte- en breedtegraad zich datgene bevindt, waar men het over heeft.

Maar het wordt wel zaak om de discussie over de historische mythe uit het stadium van die eerste vrijblijvende hagepreken naar een fase van wat systematischer onderzoek te brengen. Een systematisch onderzoek, waarbij de historicus meer en meer zal moeten samenwerken niet alleen met de anthropoloog en de godsdiensthistoricus, maar ook met de psycholoog en de linguïst. Want één ding is duidelijk: die mythe in de geschiedenis moet een taai virus zijn, als het zo moeizaam is ons huis te ontsmetten. Kunnen we überhaupt wel van een geleidelijke overwinning van de historische realiteit over de mythe spreken, zoals Geyl beweerde? In de praktijk blijkt al spoedig, dat wij nog de vorige generatie van mythevorming beschuldigen. Een generatie die op haar beurt weer haar eigen voorganger bevangen zag in waandenkbeelden. Zo op het eerste gezicht is dan een mythe grofweg altijd datgene, waar de mensheid tot gisteren in geloofde. Een niet zo erg bevredigende gedachte.

Wat is dan een mythe wel? Het zal u duidelijk worden, dat wie deze vraag in dit bestek wil beantwoorden een hele hooiberg op een klein tafelvorkje tracht te prikken. De waarschuwing is dan ook niet overbodig, dat ik niet meer dan wat losse plukken uit het geheel kan trekken.

We hebben hier een verschijnsel voor ons uit de religieuze sfeer. We zullen daarom na moeten gaan in hoeverre de historicus met hetzelfde verschijnsel te maken heeft, in hoeverre met iets anders, wanneer hij het woord mythe in de mond neemt. Het fenomeen van de mythe heeft anthropologen, ethnologen en godsdienstvorsers tot tegenstrijdige en vaak warhoofdige theorieën geïnspireerd zoals weinig andere zaken. We kunnen ons nu niet al te diep in dat labyrint begeven; we zouden er trouwens in een uur tijds beslist niet uitkomen. Net als bij de historici kan ook daar zich niemand met het verschijnsel bezighouden, zonder zijn kaarten op tafel te leggen, zijn wetenschappelijk credo, zijn geloofsovertuiging. Maar helemaal zonder een visite bij die naburige disciplines gaat het natuurlijk niet.

U weet allen op het eerste gezicht, wat een mythe is. U denkt onwillekeurig direct aan de Grieken — die ons het woord hebben geleverd — aan de Griekse mythologie. Een van de dankbare bestsellers bij de roezige bevolking van de eerste en tweede klassen met hun chronisch gebrek aan zitvlees. U denkt aan de verhalen van Oeranos en Gaia, aan hun zoon Chronos, die zijn vader ontmande en zijn kinderen verslond; met andere woorden naar achteren en naar voren schoon schip maakte, in een poging alle geschiedschrijving in

de kiem te smoren. U denkt aan Demeter en Perséphone en aan tal van andere verhalen, die naar enkele grote oerfenomenen van de natuur, lente en winter, dag en nacht, leven en sterven verwijzen. In tweede instantie denkt u aan al soortgelijke voorstellingen en verhalen bij andere volkeren in de oudheid of bij de primitieven, zoals Malinowski, Lévi-Strauss en andere kulturele anthropologen die hebben beschreven⁵. Een mythe, zal onze spontane definitie luiden, is een religieus verhaal, gebaseerd op een religieuze voorstelling, dat de mensen eens voor waar hebben gehouden, maar waarvan wij weten, dat het een verzinsel is. Mythe — u vindt het in de woordenboeken — is gelijk verzinsel.

Ik heb even het adjectief "religieus" toegevoegd om het terrein aan te geven. Sommigen zullen misschien liever willen zeggen "pseudo-religieus". Dat lijkt mij echter een fataal woordje. Dit behoeft uiteraard een kleine toelichting. De systematische mythevorsing is op gang gekomen in de tweede helft van de vorige eeuw. We ontmoeten daarbij een gebruikelijke indeling, waarbij werd aangenomen dat een primitieve magisch-mythische kultuurfase voorafging aan een hogere religieuze. We komen deze getrapte fasering ook elders tegen in de 19e eeuw, denkt u slechts aan de bekende drie-stadia theorie van Comte. Wundt maakt ook nog dat verschil, al komt hij duidelijk in moeilijkheden, zodra hij precies de grens wil aangeven en het essentiële onderscheid tussen magisch-mythisch en religieus denken⁶. Magische elementen werken nog in de religie door, erkent Wundt en omgekeerd zijn al duidelijk religieuze elementen te vinden bij de hogere vormen van de magisch-mythische kultus. Maar men houdt ook in het begin van onze eeuw toch, hoe dan ook, nog vast aan een verschil en zal bij een mythe liever van pseudo-religieuze dan religieuze voorstelling spreken. De reden is duidelijk. De term religie refereerde onmiddellijk aan de christelijke religie en aan andere bestaande godsdiensten in de geciviliseerde wereld. Ook al was de wetenschap druk bezig enkele fundamentele christelijke dogmata te ondermijnen, men wilde toch, óf uit eigen christelijke overtuiging, óf uit égardjens jegens de eigen samenleving, vasthouden aan een kwalitatief verschil tussen religieuze, dat wil zeggen christelijke geloofswaarheden en de oude mythen, die zich als waanvoorstellingen hadden ontpopt. Met het woord "pseudo-religieus" geef ik aan, dat ik met zo een waanvoorstelling te maken heb. Zeg ik "religieus" dan onthoud ik mij zeer diplomatiek van een uitspraak over het waarheidsgehalte. De ontmythologisering van het Christendom is nu echter in de laatste eeuw zo ver voortgeschreden, dat men al van een post-christelijk tijdperk kan spreken. Er is geen enkele reden meer om het principiële verschil, dat naar het waarheidsgehalte verwijst, te handhaven bij de formele beschrijving en definitie van christelijke en voor-christelijke religies.

Nu is de betekenis, die de 19e eeuw aan het woord "mythe" gaf niet de oorspronkelijke, dat zal u duidelijk zijn. De Grieken zelf kunnen moeilijk onder mythen onware voorstellingen, verzinsels hebben begrepen. Daarmee zouden zij zich immers gedistantieerd hebben van hun eigen geloof. Tenzij de Grieken een voorstelling als mythe zouden hebben betiteld op het moment, dat zij er niet meer aan geloofden. Dat kan natuurlijk. Maar zo was het niet. Mythe in de oorspronkelijke zin, zo leren ons de filologen, betekende juist een waar verhaal; een woord, dat iets onthulde omtrent goddelijke dingen. Wanneer bij Homerus verteld wordt, dat één van de vrijers de als bedelaar vermomde Odysseus voor een echte bedelaar houdt, dan staat er bij, dat hij er niets van begreep, dat hij de "Mythos" niet kende: de ware stand van zaken! ⁷ Mythos duikt dikwijls op naast Logos. Bij Plato vraagt de sofist Protagoras zijn toehoorders, of hij hen iets zal duidelijk maken aan de hand van een "Mythos" of een "Logos"; aan de hand van een verhaal, dat uit zichzelf evident is of van een verklaring⁸. Mythos en Logos staan daarbij niet

tegenover elkaar als waan en werkelijkheid of als fantasie en ratio, maar eerder als concreet-evidente waarheid naast een abstract-analytische.

Toen de voorstellingen, die de Grieken oorspronkelijk met het woord "Mythos" aanduiden, echter diskutabel werden, kreeg ook het woord een negatieve betekenis. Het maakte de devaluatie mee van de voorstellingswereld, waar het uit was voortgekomen. Een mythe werd nu in plaats van een goddelijke waarheid een menselijk verzinzel; een fabel of legende met een metafysische dampkring er omheen. Bij de nadere bestudering van het verschijnsel zagen de mythologen zich genoodzaakt nog een onderscheid te maken tussen de mythische oervoorstellingen en de neerslag daarvan in de concrete overgeleverde verhalen. Die verhalen, die we in alle archaische samenlevingen tegenkomen, ontpoppen zich als een reeks variaties op een thema, dat overal hoorbaar is, maar dat nooit zelf in verschijning treedt. Dit onderscheid tussen de oervoorstellingen en de uitwerking daarvan is ook voor ons van belang⁹.

Laten we terugkeren naar de mythe, die de historicus bedoelt. Moeten we niet beginnen met te constateren, dat de voortdurende correctie van oudere concepties, de constante herschrijving van de geschiedenis, waar elke generatie zich weer toe gedwongen voelt, niets anders is dan het ontmaskeren van mythen, het doorprikken van legenden? In dat geval zouden de historici al sedert generaties niets anders doen dan hun opgedragen wordt en wie hen de bestrijding van mythen en legenden met veel emfase aan het hart legt, lijkt op een boer, die tegen zijn koeien staat te schreeuwen, dat ze gras moeten eten. Wat kunnen ze anders!

De eerste voorlopige conclusie, die zich opdringt, luidt echter toch ietwat anders: zij is tweevoudig: 1. Correctie vond en vindt inderdaad voortdurend plaats, inherent aan het historische bedrijf en het zoeken naar de ware toedracht. 2. Correctie blijft kennelijk weinig efficiënt om niet te zeggen van een eeuwige voorlopigheid, omdat telkens die correcties zelf weer gecorrigeerd worden; omdat de realiteit blijkbaar door zo iets als nieuwe mythevorming overwoekerd wordt. De boze geesten, die we de voordeur uitredeneren, kruipen prompt de achterdeur weer binnen. Ik zei, dat deze conclusie voorlopig was. Zij is dat inderdaad en in hoge mate. We dienen nader te preciseren: We kunnen die doorlopende herschrijving van de geschiedenis namelijk niet a priori gelijkstellen met ontmythologisering als zodanig. Het zal u niet ontgaan zijn, dat ik met de terminologie wat slordig ben omgesprongen en naast het begrip mythe het verwante begrip legende binnen heb gesmokkeld. Is dat hetzelfde? Laten we onder een legende verstaan een bericht, dat de pretentie heeft een historisch voorval of een historisch verhaal te vermelden, maar waarvan bij kritisch onderzoek blijkt, dat het geheel of gedeeltelijk op fantasie berust. We kunnen het er nu onmiddellijk over eens zijn, dat de geschiedwetenschap met succes tal van legendes heeft ontmaskerd. Hier werd grondig en definitief werk verricht. De meeste legendes, die de grond in zijn gestampt kwamen niet weer boven. Onze feitelijke kennis is dankzij de verfijnde tekstkritische, archeologische, statistische, demografische methodes oneindig veel groter dan ten tijde van de Verlichting of ook nog ten tijde van de 19e eeuw. We weten bovenal veel exacter wat we nog niet weten. We zijn sneller bereid open plekken in ons beeld te accepteren, zodra alle verifieerbare gegevens ons in de steek laten. Maar wil dat dan niet zeggen, dat er in tegenstelling tot onze conclusie, tóch een geleidelijke zuivering heeft plaats gevonden? Misschien zijn van de tien boze geesten, die we de voordeur uit hebben getrap, eerst zeven en vervolgens vijf en toen nog drie weer door de keukendeur naar binnen geslopen, zodat het moment van de definitieve bekroning van onze strijd toch in aantocht is. . ?

Op dit punt aangekomen, moeten we nu onderscheiden tussen legende en mythe. Wat wij telkens hebben kunnen ontmaskeren, dat waren die bepaalde concrete berichten of verhalen, die onjuist bleken te zijn. De oude en middeleeuwse geschiedenis was er vol van en de oudhistoricus of de mediaevist zal mij denk ik niet tegenspreken, wanneer ik zeg, dat nog lang niet alle legendevorming op zijn domein is uitgeroeid. Maar de historische wetenschap bleek in staat in talloze gevallen empirisch aan te tonen, wat authentiek, wat fabel was. Legendevorming vond ook in de 20ste eeuw plaats, in de tweede wereldoorlog, in tal van revoluties en telkens weer is het de taak van de geschiedwetenschap om hier het ware van het valse te scheiden, dat behoeft geen verder betoog. En telkens weer ook bleek dat mogelijk te zijn. Geprezen zij de hemel, want anders zouden de historici nachtwandelaars zonder lampen en lantarens blijven. Maar is dit ook al ontmythologisering? Worden wij niet met hetzelfde verschijnsel als de godsdienstanthropoloog geconfronteerd, die een onderscheid moest maken tussen de concrete *verhalen* en de *oervoorstellingen* of *denkpatronen*, die er de voedingsbodem van vormden? Het doorprikken van de legende is maar een deel van de historische werkzaamheid. Wij moeten ook speuren naar het denkpatroon, de waarheidsbeleving, de beelden en oervoorstellingen, die een bepaalde legendevorming hebben gevoed. En daarmee begeven we ons op een geheel ander vlak. Hier pas vinden we iets, dat wij naar analogie van de godsdienstanthropologie mythe kunnen noemen.

In zijn "Reflexions sur la violence"¹⁰ gaf George Sorel in 1908 als een van de eersten een indringende analyse van het wezen en de functie van de politieke mythe. Hij transponeerde het begrip dus uit de oorspronkelijke religieuze sfeer naar de politiek-historische. Een mythe, leerde Sorel, was een beeld; een translogische irrationele voorstelling, die mensen activeert. Daarnaast wees hij op het instrumentele karakter. Een abstract idee, een verhandeling, een logisch betoog brengt niets en niemand in beweging, zeker geen grotere groep mensen. Om de massa in de greep te krijgen en in een gewenste politieke richting te mobiliseren is dus een politieke mythe nodig. Sorels denkbeelden waren een reactie op het rationalisme en positivisme, dat rond de eeuwwisseling talloze geesten benauwde en in verzet bracht. Door het geduchte gat, dat de grote stormram Nietzsche in het rationeel-liberale wereldbeeld van de burgerlijke samenleving had geslagen, stroomden van alle kanten irrationalistische vitalistische ideeën naar binnen. Ratio en leven werden als tegenstrijdigheden opgevat, ook bij Sorel. Maar nu kwam deze reactie voort juist uit een gehypertrofeerd positivisme. Sorels land van herkomst was het marxisme en naast Bergson was hij beïnvloed door de sociologie van Durckheim. Zijn machiavellisme en cynisme vloeide voort uit de grote ontgoocheling over de onmacht en het échec van het positivistische en liberale denken, waar hij in was opgevoed. Zijn haat en verachting voor ratio en wetenschap was teleurgestelde gefrustreerde liefde. Sorels mythebegrip nu was in wezen ook het negatieve mythebegrip van de 19e eeuw in die zin, dat de mythe dan wel in tegenstelling tot elke rationele ideologie een onvergelijkelijke krachtbron vormde, maar dat zij tevens een waanvoorstelling was, een drogbeeld. Of zij kon dat althans zeer wel zijn. Niet de waarheid, maar de intensiteit van een voorstelling of beeld was beslissend voor het succes. Creëer dus mythen om de logge arbeidersmassa in beweging te brengen en zo de revolutie te bespoedigen, leerde Sorel. Als ze alleen maar willen dansen, wanneer er een gouden kalf is, vooruit, zet dan een gouden kalf voor ze neer! Wat de religieuze mythe voor de archaïsche samenleving was, dat was de politieke mythe voor de moderne massa, die, zo gaf Sorel daarmee te verstaan, niet boven het peil van de primitieven uitkwam. Maar in de verachting van de massa was een flinke portie heimwee verscholen,

het heimwee van de intellectuele atheïst naar die primitieve geborgenheid. Beter het gouden kalf dat ons in beweging brengt, dan de abstracte, onzichtbare Godheid, die ons verlamt! Men kan zich trouwens afvragen, of het een toeval was, dat juist in deze decennia de belangstelling voor het verschijnsel van de mythe en voor heel de archaïsche samenleving onder de anthropologen zo toenam. In de omgang met de archaïsche mythe zochten velen ongetwijfeld een verloren paradijs. Bij Sorel manifesteert zich de overgang heel duidelijk van een stuurloos geworden positivisme in een cynisch irrationalisme.

Zoals bekend nam het Facisme, dat zo het een en ander aan Sorel te danken had, de proef op de som met zijn theorie van de mythe en het geweld. Mythen bleken inderdaad verrassend bruikbaar om massas in beweging te zetten, zoals de voorstelling van het Joodse gevaar of de superioriteit van het Germaanse herenras. Het begrip mythe werd in het politieke vlak niet toevallig bovenal geassocieerd met het Facisme. En het was een zeer begrijpelijke reactie weer op de ervaringen met dat facisme en met de catastrofe uit de jaren dertig en veertig, die de historici ertoe bracht om mythebestrijding tot wezenlijke taak van de geschiedwetenschap te proclameren. Want bij de mythebestrijding dacht en denkt men nog altijd, deels onbewust misschien, aan chauvinisme, rassisme, facisme en aanverwante delikatessen.

Dat blijkt bijvoorbeeld weer uit het boekje van Boyd Shafer, dat ik al eerder noemde. Shafer behandelt de mythen van het nationalisme. Hij onderscheidt tussen metafysische, fysische en kulturele mythen. Een metafysische mythe is dan de voorstelling, dat God of de natuur of een andere hogere macht de natie schiep, eventueel nog met een bijzondere opdracht. Een voorstelling, die we inderdaad vrijwel overal in het nationalisme tegenkomen. Een fysische mythe is de stelling, dat aardse factoren — het klimaat, het ras, het instinct etc. — een volk of natie hebben geschapen. En tenslotte verstaat Shafer onder kulturele mythen de gedachte dat de natie het produkt uitsluitend van economische of sociale factoren of van de opvoeding zou zijn. Hij is op grond van zijn duidelijke aversie van het nationalisme en vanuit zijn humanistisch-liberaal credo "men are more alike", nogal vrijgevig met de term mythe. Elke causale verklaring van het nationalisme, die hij verwerpt of eenzijdig acht, bestempelt hij vlotweg als mythe. Ik geloof niet, dat dit tot de verheldering bijdraagt. Maar het is wel symptomatisch voor de huidige stand van de historische terminologie. Het is duidelijk, dat we, bij wat Shafer de metafysische mythen noemt, met iets wezenlijk anders te maken hebben, dan met zijn zogeheten kulturele mythen. In het laatste geval immers betreft het verklaringen. Eenzijdige, fragmentarische, foutieve verklaringen misschien op empirisch vlak. Doch de voorstelling, dat bijv. God de Nederlandse natie met een zeer speciale opdracht, als een nieuw Israël in Reformatie en opstand tegen Spanje heeft doen ontstaan, is van een essentieel andere orde, omdat ze de empirische realiteit bewust transcendeert en een opdracht, een zingeving impliceert.

Nu heeft nationalisme overal tot legendevorming geleid. Dat begon al bij de Humanisten; de voorlopers van de nationalistische geschiedschrijving. Denkt u alleen maar aan de humanistische theorieën over de stamvaders van de Hollanders, de oude Batavieren, die dan weer van een verdoolde telg van Aeneas en daarmee linea-recta (of beter misschien toch linea-indirecta) van het huis Troje afstamden, dat zelfs het huis Habsburg in procreatie-vreugde overtrof. Hierbij kan de historicus zeggen: vrome genealogische lari! Legende! Maar bij de metafysische en zelfs bij sommige van Shafers fysische mythen van het nationalisme wordt dat minder eenvoudig. De gedachte, dat een hogere macht de Nederlandse natie als drager van de reformatische gedachte heeft geschapen, valt rationeel niet te bewijzen en dus niet te weerleggen, omdat ze van een transempirische

basisconceptie van wereld en historie uitgaat. De voorstelling van een gewijd verbond tussen God, Nederland en Oranje, is iets, dat inderdaad te vergelijken valt met de mythe, zoals die door de godsdienstanthropologen is beschreven: het gaat hier immers niet om een verklaring alleen, maar ook om een zingeving en een belichting van de werkelijkheid. Een belichting, die een richtsnoer tot handelen vormt. Ik kan het ontstaan van een natie op allerlei manieren *verklaren*; ik kan bepaalde verklaringen accepteren, andere verwerpen. Het cruciële verschil tussen de nationalistische benadering en de niet-nationalistische ligt in de *zingeving*. Voor het oudere calvinisme was de opstand tegen Spanje en de uitermate merkwaardige rol, die de prins van Oranje daarbij had gespeeld, alleen te begrijpen, wanneer men er van uitging, dat God zélf hier had ingegrepen en er iets specifiek mee bedoelde. Oranje en het Hollandse Calvinisme werden als instrumenten van een hogere wil begrepen. En dit was niet alleen een zingeving achteraf, maar deze zingeving, dit geloof was tijdens de opstand zélf voor de Calvinisten de bron, waaruit zij hun inspiratie putten, de kracht om vol te houden en dat te doorstaan, wat ze doorstonden. Nederland als het herboren Israël onder leiding van het door de hemel gezonden geslacht Oranje: dat is geen logische verklaring van het verloop van de 80-jarige oorlog, maar het is een beeld, een conceptie, waarbij de empirische werkelijkheid als een gewoonlijk maar zeer gebrekkige spiegel van dat beeld wordt ervaren. Hegels dictum is voor ieder van toepassing, zodra hij mythisch denkt: "Wanneer de feiten in strijd zijn met mijn leer, des te erger voor de feiten". Maar de mythe behoeft op zich zelf nog niet altijd te botsen met de historische feiten. Tegenslagen, mislukkingen, fouten, ja zelfs eigen wandaden of malversaties *behoeven* niet in strijd te zijn met het gegeven van een zeer specifieke hogere roeping, die men achter alles bespeurt. De instrumenten van de goddelijke bedoeling zijn tenslotte maar gebrekkige mensen, die zich niet altijd voldoende bewust zijn van hun taak. Daarmee is in de ogen van de gelovige nationalist, nog niets gezegd tegen die hogere bedoeling zelf, die zin en kleur aan het verwarde aardse gebeuren geeft. Wél brengt die zingeving in de praktijk gemakkelijk met zich mee, dat men met twee maten gaat meten. Hier ligt de kiem van de vrijwel onvermijdelijke legendevorming en de eenzijdigheden van de geschiedschrijving in dienst van de mythe.

Het valt moeilijker om smetten te accepteren op een instrument van een goddelijke macht dan op een instrument van de duivel. Het is geen kleinigheid om toe te geven: "Inderdaad, deze onze nationale held of voorman is volgens normale maatstaven een sukkel en tóch is hij door een hogere macht daar neergezet om, hoera, in al zijn sukkelachtigheid de roeping van ons volk waar te maken!" De metafysische zingeving komt dikwijls in conflict met algemene ethische normen en uit dit conflict resulteren dan de historische verdraaiingen, die tot falsificaties kunnen leiden. Zoals die ook uit het omgekeerde conflict kunnen voortvloeien: ik bedoel het probleem, dat men een tegenstander — enkeling of volk — die als antagonist van de eigen nationale zending verschijnt, positieve, sympathieke trekken niet kan ontzeggen. Ook het denkbeeld: dit is mijn of onze vijand volgens de hogere bedoeling, maar tevens heeft die vijand iets zeer innemends, is moeilijk te verdragen. Zingeving en objectiviteit staan met elkaar op gespannen voet. Vandaar dat een groep of een enkeling, wanneer zij handelen nooit tevens objectief kunnen zijn.

Nu spreekt het vanzelf, dat de hier bedoelde nationale zendingsgedachte, de voorstelling van het eigen volk, als een instrument van de een of andere hoger macht, nog weer iets anders is dan de authentieke religieuze mythen, de oervoorstellingen, die in de bekende verhalen hun neerslag vonden. Het gaat hier niet om kosmische openbaringen of interpretaties, maar om historische. Maar wél kan men zeggen dat een historische mythe

— zoals de voorstelling van het gewijde verbond God, Nederland en Oranje — een religieuze functie vervult. Trouwens vloeide deze speciale mythe nog direct voort uit het christelijk geloof. Andere nationale mythen zijn al sterker geseculariseerd. En toch treden zij daardoor des te nadrukkelijker in de plaats van zuiver religieuze mythen. Duitsers, Fransen, Engelsen, Italianen, Amerikanen, Russen, zij allen zagen in de 19e of in de 20ste eeuw in de hoogtijdagen van hun nationalisme de eigen natie als uitverkoren instrument met een speciale roeping. En het was deze voorstelling, dit beeld, dat de wereldgeschiedenis pas de ware zin en doorzichtigheid verleende.

Tegenover deze voorstelling van het eeuwige Duitsland of het eeuwige Frankrijk, waarvan het empirische maar een onvolkomen afspiegeling was, bleek de rationele kritiek vaak machteloos. Zij kon falsificaties en legenden ontmaskeren, die uit die voorstelling waren voortgekomen, de voorstelling zelf is transempirisch en daardoor onttrokken aan de historische bewijsvoering. En dat had zij met de authentieke mythe gemeen. Het is niet de enige overeenkomst. We komen daar op terug.

De machteloosheid van de rationele kritiek, de immuniteit van de nationalistische mythe, werd in het post-nationalistische Europa nog enkele jaren geleden zo plastisch gedemonstreerd in de figuur van de Gaulle.

Velen hebben zich herhaaldelijk met stomme verwondering afgevraagd, hoe de Gaulles illusorische nationale Credo te rijmen viel met zijn onmiskenbaar politiek meesterschap, dat van een grote dosis werkelijkheidszin getuigde. Hoe kon iemand alsmaar volhouden, dat Frankrijk groot was, terwijl een blinde kon zien, dat Frankrijk helemaal niet groot was en het ook nooit meer zou worden in de zin, die de Gaulle eraan scheen te geven; en hoe kon zo iemand dan als staatsman nog vriend en tegenstander imponeren ook? Dat kon, omdat de Gaulle zowel realistisch als mythisch dacht. Juist in zijn geval blijkt dat mythe en realiteit — de mythe van het unieke eeuwige heilige Frankrijk en de realiteit van het doodgewone, hoogst onheilige en gereduceerde Frankrijk — elkaar allerminst uitsluiten, maar dat het om twee ongelijksoortige grootheden gaat. Niemand wist dat trouwens zo goed als de Gaulle. Het is bekend, dat hij de Fransen zelfs hartgrondig verachtte. Het eeuwige Frankrijk was echter een Leitbild, een opdracht tot handelen. Elke Franse politicus had volgens de Gaulle tot taak dit Leitbild zoveel mogelijk te realiseren, scherp geformuleerd: de empirische realiteit te ontmaskeren, zodat de mythe, de ware hogere realiteit zichtbaar werd. De sterke binding aan de mythe sloot bij de Gaulle allerminst uit, dat hij zeer scherp zonder illusies en vaak niet zonder cynisme de politieke realiteiten om zich heen vermocht te taxeren en zijn politiek daarop instelde. Maar deze politieke realiteit was niet de echte. Dit laatste nu is een wezenlijk kenmerk van mythisch denken. De mythe laat zien, niet datgene wat *is*, maar datgene wat behoort te zijn . . . omdat het eigenlijk is: het ware gezicht achter het masker van de empirische tastbare realiteit. In dit opzicht is er geen verschil tussen de zuiver religieuze en de politieke mythe. Alleen het vlak, waarop zij zich richten is anders geaard. Uit deze eigenaardigheid, dat de mythe leert, wat *eigenlijk* is en dus om verwerkelijking roept, vloeit de opdracht voort en de stimulans tot handelen, die alle nationalistische bewegingen eigen is. Het beeld van het eeuwige ware Frankrijk of Duitsland of Amerika — hoe verschillend van aard verder ook — vormt in alle gevallen het centrum van het nationalistisch denken en handelen.

Maar de meeste grotere politieke of sociale bewegingen ontleen hun stootkracht aan een mythe, die als het kloppende hart van de ideologie fungeert. De sociaal-revolutionaire stromingen in de 19e eeuw gaan uit van een bundeling van mythen, van beelden en

basisvoorstellingen, die hen in staat stelden een correctie op de werkelijkheid aan te brengen. De gedachte van de revolutie, de grote, die heel de burgerlijke samenleving van onderdrukking en uitbuiting zou wegvagen, was méér dan uitsluitend een programma en een rationele prognose. Het was een beeld, geïnspireerd op de Franse revolutie, die zelf weer als de aardse afspiegeling van een ware absolute revolutie verscheen. En de gedachte van de volkssouvereiniteit, resulterend uit het natuurrecht, was ook niet enkel een abstracte filosofische constructie. Zo leek het in de ogen van de tegenstander, in de ogen van het conservatisme. Maar die leer was niet denkbaar zonder het oerbeeld van een vrije gelukkige samenleving, dat gedeeltelijk weer op legendarische historische reminiscenties berustte. Dankzij dit beeld, dit appèl aan bepaalde vage oervoorstellingen, werd de leer misschien pas op grote schaal transportabel. Hier ligt in ieder geval een vraagstelling — waardoor en hoe worden mensen door een bepaald denkbeeld, een leer, een ideologie, op een gegeven moment niet alleen overtuigd, maar in beweging gebracht? — waar historische en psychologische benadering elkaar nodig hebben. We vinden bij de revolutionaire bewegingen dus ook het beeld, de voorstelling van de ware, de eigenlijke realiteit; bijv. de gelijke harmonische samenleving. We vinden ook uiteraard het missionarisme, dat uit dit beeld voortvloeit; kortom twee wezenlijke trekken van wat we als politieke mythe hebben gekarakteriseerd. Die zendingsgedachte vindt ook hier dan weer een concrete uitwerking net als bij het nationalisme. Alleen is het hier niet een speciale natie, maar een speciale klasse, die als ontvanger van de hogere signalen optreedt, zoals de arbeiders of de revolutionaire beroepselite. En evengoed als bij het nationalisme verschijnt ook hier weer de mythische antagonist, nu in de vorm van een vijandige klasse, bijv. het grootgrondbezit of de bourgeoisie. Het is misschien niet overbodig om, gezien de grote tegenstelling, die wij vandaag in eerste instantie tussen het rechts en reactionair lijkende nationalisme en het linkse en progressieve socialisme zien, er aan te herinneren, dat beide bewegingen in de 19e eeuw, vooral in het begin, nog zeer nauw samenhangen. Ook het vroege nationalisme had die chiliastische trek. Ja, er valt veelal een combinatie waar te nemen van de mythe van de grote revolutie en van de specifieke missie van het eigen volk. Een missie dan toch altijd weer in dienst van de gehele mensheid. Denkt u alleen maar aan de beroemde historicus Michelet, denkt u aan Mazzini of zelfs aan Bakoenin, in wiens chiliastisch denken anarchisme en panslavisme een wonderlijke symbiose vormden.

Het is verleidelijk om nog meer voorbeelden van politieke mythen te noemen, maar laten we het verschijnsel als zodanig nog wat nader onder de loupe nemen. We hebben gezien, dat we onder een mythe niet zo maar een historische legende moeten verstaan, maar — naar analogie van de godsdienstige anthropologie — een conceptie, een iets, dat de empirische politieke realiteit als een onvolkomen afspiegeling van de ware en bedoelde realiteit doorzichtig maakt en dat daardoor vanzelf een opdracht inhoudt en degene, die op grond van die opdracht handelt, het gevoel geeft een zending te vervullen, instrument te zijn. Net als de oorspronkelijke mythe in de archaïsche samenleving, leert de politieke mythe de mens wat *eigenlijk* is. En het is zeker geen toeval, dat de politieke mythe geleidelijk aan de plaats van de religieuze mythe overnam als zingeving van het bestaan en als oriëntatiepunt voor een gesecculariseerde samenleving. Een overname, waarin zich het voortdurende rationalisatieproces uitdrukt. In de politieke mythe spreekt een hogere, een ware werkelijkheid door de rommelige, alledaagse realiteit. En daarmee komen we op een laatste aspect in dit korte bestek van mythisch denken. Ik bedoel het tijdsaspect. De mythische werkelijkheid staat als de ware en hogere werkelijkheid, als een Leitbild,

uiteraard buiten de tijd, want de tijd is een typisch attribuut van het empirisch historische gebeuren.

Nu heb ik er al even op gewezen, dat een politieke mythe, een beeld, meestal ook aan de historische reminiscentie appelleert. Er is om te beginnen meestal zoiets als een grote dramatische crisis, een abnormale spanningstoestand nodig wil een mythe ontstaan: de tachtigjarige oorlog, de Franse revolutie, de Napoleontische oorlogen, de sociale aardverschuivingen ten gevolge van de urbanisatie en de industriële revolutie enz. enz. Maar er is nog iets anders: De religieuze mythe zegt niet alleen wat *eigenlijk* is, maar zij zegt ook dat het *eigenlijke eens* geweest is. De historische of politieke mythe wijst nu eveneens terug naar een verleden. En dat impliceert, dat als zij in het heden manifest wordt er iets plaats vindt, dat men repetitie kan noemen. En wel in de dubbele betekenis van het woord, namelijk: herhaling, wederkeer én proef, klad, voorbereiding. Het is bekend, dat de religieuze kultus gedeeltelijk berust op deze repetitiegedachte van de eeuwige wederkeer.¹¹

Voor de archaische mens, zo horen we, was alles wat wezenlijk was, waar het om ging, wederkeer, herhaling, repetitie. Wat eenmalig was gaf juist door zijn eenmaligheid te kennen, dat het bijzaak was. Men diende zich er niet mee op te houden. Ook de historische werkelijkheid was bijzaak, voorzover zij geen herhaling was.¹²

Nu kunnen we in tal van historiografische studies lezen, dat het cyclische tijdsbesef gaandeweg veranderde en dat er een lineair tijdsbesef voor in de plaats kwam, waarbij elk voorval als zodanig zijn zin had.¹³ De geschiedenis werd nu belangrijk en zij kreeg een definitief begin en een definitief einde. Een verandering, die onder invloed van de Joodse religie tot stand kwam en door het christendom werd overgenomen. Maar dat wil niet zeggen, dat het oude cyclische tijdsbewustzijn voorgoed verdwenen is. Het blijft aanwezig, doorkruist telkens het lineaire. En wat voor het mythische denken van de archaische mens geldt, kunnen we ongetwijfeld ook terugvinden, zodra we het effect en de functie van de politieke mythe observeren. Ook hier speelt dat repetitie-element een grote rol. Wie het gevoel heeft een taak te volbrengen en in opdracht van een hogere macht te handelen, zal zich dikwijls niet alleen op historische of legendarische voorbeelden oriënteren, maar hij zal daarbij zoiets als een "reïncarnatie-bewustzijn" ontwikkelen. Hij zal zich zelf als herhaling zien, als een nieuwe poging om te realiseren, wat telkens opnieuw gerealiseerd moet worden. Het eigen bestaan wordt als zinvol ervaren, omdat het niet meer het eigen bestaan in de platte zin van het woord is, maar een ander bestaan; repetitie en imitatie. De antieke samenleving was van dat repetitie- en imitatie-element helemaal doordrenkt. Het fungeerde als een soort narkose tegenover de dagelijkse bedreigingen. Ortèga heeft de antieke mens vergeleken met iemand, die in het harnas van de imitatie kruipt, voordat hij handelt, net als een torero, die eerst een stap terug doet alvorens de dodelijke stoot te voeren.¹⁴ Maar geldt dat alleen voor de antieke mens? Ik geloof, dat ook de moderne, ja zelfs de zeer recente geschiedenis tal van getuigenissen presenteert, waaruit blijkt dat de mens in het uur van het hoogste gevaar, in een persoonlijke of algemene crisis zich terugtrekt in het harnas van de imitatie, en dat pas het besef herhaling te zijn van een model, hem de kracht en inspiratie tot handelen geeft en hem ineens immuun maakt. Het ik wordt onkwetsbaar, zodra het een symbiose voltrekt met een Leitbild.

Er zijn over de oorzaken en het wezen van de Franse Revolutie, zoals u weet, bibliotheken vol geschreven. Telkens duiken weer nieuwe aspecten en samenhangen op. Maar bij alle onderzoek naar de sociaal-economische factoren en structuren, die er aan ten grondslag

liggen, dient men de vraag naar de *vorm*, de *zelfinterpretatie* van de revolutionaire voormannen, evenals van hun achterban niet te vergeten. De Franse revolutie nu was naast al het andere óók een uitbarsting van classicisme. De Romeinse en Griekse oudheid vormden een theatrale inspiratiebron en de imitatie was vermoedelijk veel minder bijkomstigheid dan op het eerste gezicht lijkt. Dat Napoleon zich als de reïncarnatie van een antieke heros zag, is overbekend. Maar daarom is het in ons verband nog niet onbelangrijk. De man, die als geen tweede in de moderne historie model staat voor energie, wilskracht, leven onder voortdurende hoogspanning, dacht mythisch, trad op in het harnas van de imitatie en de repetitie. Misschien een verklaring, dat hij nog niet op zijn 35ste jaar aan een hartinfarkt bezweek. Maar er zijn veel simpeler recenter voorbeelden. Sommigen van u herinneren zich ongetwijfeld nog het liedje: "En de jongens van Tromp en Piet Hein, die krijgen ze lekker niet klein."

Wat wil dat rijmpje, dat ik niet aanhaal als toonbeeld van sublieme inspiratie, zeker niet dichterlijke inspiratie, in ons verband nu zeggen? Als jongens van Tromp en Piet Hein voelde men zich sterker, geïmmuniseerder tegen de bezetter dan gewoon als Dikkie Muller of Hansje de Jong. De stoere roemruchte vechtjassen uit de Gouden Eeuw werden ineens een omhullend voorbeeld; een voorbeeld, dat tevens iets als een opdracht inhield: je niet klein te laten krijgen: "Want Hollanders willen we zijn." Hollanders, dat wil dus zeggen: zó als Hollanders behoren te zijn en in de figuren van Tromp en Piet Hein en de Riuter ook geweest waren. Wat is dat anders dan een wat versimpelde geseculariseerde vorm van mythisch denken? Dat de tachtigjarige oorlog in de bezettingsjaren ineens weer zeer nabij stond, is bekend. Nabij juist niet als interessant analyseerbaar studieobject, maar als inspiratiebron, als beeld en voorbeeld, waarvan de eigen ellende als een repetitie werd ondervonden.

Wanneer ik de mythe een inspiratiebron tot politiek handelen of tot handelen überhaupt heb genoemd, dan bedoel ik uiteraard handelen, dat uitgaat boven onze alledaagse activiteiten, die voor een groot deel onsamenvattend en automatisch zijn; er op gericht om telkens datgene op te ruimen, wat onmiddellijk voor onze voeten ligt. Er is geen mythe voor nodig om op gezette tijden een stembiljet in te vullen, een speciale opleiding te volgen of kinderen in de wereld te zetten. Maar zodra we met een grote uitdaging worden geconfronteerd, die het automatisme en evenwicht verstoort, blijkt dat de enkeling evengoed als de groep de kracht en inspiratie tot een adequaat antwoord, tot handelen moet putten uit iets anders dan uit zichzelf. De mythe zou men het steunpunt buiten de aarde kunnen noemen, dat de politieke Archimedes nodig heeft om in zo'n geval de logge aarde te bewegen of met andere woorden: een als ondragelijk gevoelde realiteit te veranderen.

Ik heb uitsluitend stilgestaan bij de mythe en ik zei u al, dat het niet meer dan een eerste vluchtige tour d'horizon zou zijn. Mythe en werkelijkheid sluiten echter elkaar niet uit als verzinzel en waarheid. Want de historische werkelijkheid is altijd oneindig veel meer dan het verslag van wat er feitelijk is gebeurd. Die werkelijkheid wordt gevormd door menselijke intenties, interpretaties, pogingen tot correctie en die correctiepogingen waren en zijn helemaal niet denkbaar zonder een mythe op de achtergrond als bron van inspiratie, zoals geen wetenschappelijke kennis mogelijk is, zonder een bepaalde denkstructuur als voorwaarde tot inzicht. Ik heb nog niets gezegd over de demaskerade, die als onze wezenlijke taak wordt gezien en het zal u duidelijk zijn waarom. De mythe als inspiratiebron en als een soort schijnsel, dat de empirische werkelijkheid belicht, onttrekt zich immers ook aan empirisch-wetenschappelijke verificatie. Wat wij kunnen ont-

maskeren, dat zijn altijd weer de falsificaties en legendes, die vrijwel onvermijdelijk het gevolg zijn van het handelen en denken op grond van een bepaalde mythe. Maar — en hier ligt het probleem — we zien die falsificaties pas als falsificaties op het moment, dat wij het contact, de binding met de mythe verloren hebben. Het verlies van die binding is echter minder het *gevolg* van de demaskerade dan de *voorwaarde*. Wie over de gedachte van een hogere roeping van Oranje en van de Nederlandse natie glimlacht als over een lief ouderwets fabeltje, doet dat niet op grond van een kritische analyse van de geschiedenis. Die kritische analyse is het gevolg, de bijlage bij zijn glimlach. Waar echter komt die glimlach vandaan?

Het onderzoek, waarom een bepaalde mythe haar greep op ons verliest en zeer vermoedelijk altijd door een nieuwe mythe wordt vervangen, behoort tot de allerbelangrijkste vragen. Interdisciplinaire samenwerking tussen historici, psychologen, linguïsten en anthropologen zal de enige weg zijn om werkelijk dieper door te dringen in deze geheimzinnige en opwindende kontreien van de menselijke geest.

Aantekeningen:

1. *P. Geyl*, Gebruik en misbruik der geschiedenis (Groningen 1956).
2. *P. Geyl*, Encounters in History (London 1963) p. 255.
3. *Boyd Shafer*, Nationalism, Myth and Reality (New York 1955).
4. *J.H. Plumb*, The Death of the Past (London 1969).
5. Standaardwerken zijn vooral *B. Malinowski*, Myth in primitive psychology (1926) en *C. Lévi-Strauss*, Mythologiques (3 delen 1964–68).
6. *Wilhelm Wundt*, Völkerpsychologie (Leipzig 1909), dl. II Mythos und Religion; speciaal 3. Teil. hfd. 6. Der Ursprung der Religionen.
7. vgl. *A. Jolles*, Einfache Formen (Halle 1930), pp. 91. Ook te vinden in: *K. Kerényi*, Die Eröffnung des Zugangs zum Mythos (Darmstadt 1967) pp. 194.
8. *K. Kerényi*, a.w.p. 211.
9. vgl. *Wundt*, a.w.
10. *Georges Sorel*, Reflexions sur la violence (Parijs 1908).
11. *Mirca Eliade*, Le mythe de l'éternel retour (Parijs 1949).
12. *Eliade* a.w. vgl. ook *Thomas Mann*, Freud und die Zukunft (Wenen 1936.)
12. *Eliade* a.w.; *K. Löwith*, Weltgeschichte und Heilgeschehen (Stuttgart 1961).
14. aangehaald bij *Kerényi*, a.w.p. 220.

ENIGE REFLECTIES BIJ VAN DILLEN'S VAN RIJKDOM EN REGENTEN*

Van Dillen's grote boek is dan toch niet lang na zijn verscheiden op 86 jarige leeftijd, eind 1969, van de persen gekomen. Het is niet teveel gezegd dat er jaren naar uitgekeken is door vakman en belangstellende leek. Ik heb er zelf eveneens met meer dan gewone interesse naar gegrepen, naar dit magnum opus van de kenner bij uitstek van onze economische en sociale ontwikkeling in de zeventiende en achttiende eeuw. Niet alleen uit wetenschappelijke gedrevenheid trouwens, maar ook uit persoonlijke betrokkenheid. Lang voordat ik het terrein van onze economische geschiedschrijving betrad, was ik in aanraking met Van Dillen's oeuvre gekomen. Wie in 1950 te Amsterdam het kandidaten-college economische geschiedenis van I. J. Brugmans volgde, hoorde onherroepelijk over Van Dillen's opzienbarende Utrechtse oratie van 1949: 'Omstandigheden en psychische factoren in de economische geschiedenis van Nederland'. Eenmaal in het tijdvak werkzaam was het een stuk dat mij jaren bezighield, vanwege de inhoud en om de man die erachter stond. De eerste zowel als de laatste was indrukwekkend. Het intrigeerde dat iemand van zijn verdiensten eerst op 65jarige leeftijd hoogleraar was geworden. Het maakte indruk dat daaraan een zo omvangrijke productie was voorafgegaan, opgebouwd vanaf 1914 toen zijn dissertatie over het economisch karakter der middeleeuwse stad verscheen en daargelaten enige minder belangrijke artikelen die hij tevoren al publiceerde. Dat er na 1949 nog zoveel zouden volgen, konden we op dat moment slechts hopen, geenszins bevroeden. Toen ik persoonlijk in contact met Van Dillen was gekomen, troffen mij de eenvoud van zijn persoon en zijn diepe bescheidenheid. Zekere generatieconflicten, of zo men wil onschuldiger: spanningen, ontbreken natuurlijk ook onder de economisch-historici niet en zij zijn als teken van leven in de brouwerij slechts toe te juichen, mits zij zich in hoofdzaak bepalen tot de problematiek van het vak. Het persoonlijk element dat onwillekeurig mee insluipt, kan de levendigheid der discussies soms wel wat schaden, aan de andere kant eveneens zeer verlevendigen. Ten opzichte van mijn generatie stond Van Dillen in een wel heel gunstige verhouding omdat zij in hem eerder een grootvaderfiguur dan een vaderfiguur moest zien, gegeven het aanzienlijk leeftijdsverschil. In vele opzichten beantwoordde Van Dillen aan het beeld dat wij van hem wilden vormen: belangstellend, aanmoediging gevend en in de omgang meer de luisterende toeverlaat dan de sprekende allesweter. Ik denk dat velen van mijn generatiegenoten Van Dillen's aanwezigheid bij hun promotie in dankbare herinnering houden. Hij was daarin geheel anders dan zijn leeftijdgenoot N. W. Posthumus die het niet eens nodig achtte de promoties bij zijn opvolger bij te wonen. Des te verrassender was het dan bij tijd en wijle geconfronteerd te

worden met Van Dillen's strijdbaarheid die vooral van wetenschappelijke aard was en zich manifesteerde op historische bijeenkomsten en congressen. Men hoorde dan altijd iets wat het aanhoren waard was en historisch hout sneed. Tot op hoge leeftijd mengde hij zich in het historisch debat, ook internationaal gezien. Wat mijn generatie daarvan, naast zijn oeuvre op papier, heeft opgestoken, stempelt haar tot een groep van leerlingen in ruimere zin van Van Dillen.

Van zijn lange wetenschappelijke leven na 1949 en tot 1969 vormt Van Rijkdom en Regenten de rechtvaardiging, en het is niet de enige want in dezelfde periode zijn talrijke publicaties van Van Dillen's hand verschenen, maar het is vanzelfsprekend naar omvang en thematiek wel de voornaamste. Ik aarzel niet het de bekroning van zijn geleerdeleven te noemen.

Zonder perikelen is de totstandkoming ervan niet geweest. Wanneer Van Dillen de arbeid eraan precies heeft aangevangen, ontgaat mij. In zekere zin was hij door zijn talrijke voorstudies — vele méér dan voorstudies — er altijd mee bezig geweest. Na het verschijnen in 1961 van I. J. Brugmans' 'Paardenkracht en Mensenmacht' dat de economische en sociale geschiedenis van Nederland van de periode 1795—1940 behandelt en in 1964 van W. Jappe Alberts' en H. P. H. Jansen's 'Welvaart in Wording' dat het tijdvak van de vroegste tijden tot het einde der middeleeuwen beschrijft, bleef de leemte van de tussenliggende periode over. In het begin van de jaren '60 bracht de uitgever zijn ongeduld over het trage opvullen van deze leemte tot uiting door mij te laten polsen of ik het reeds aan Van Dillen opgedragen werk wilde overnemen. Dat getuigde niet alleen van weinig goede smaak, daar het achter Van Dillen's rug om gebeurde, maar tevens van gering of liever helemaal geen inzicht in de problematiek van het schrijven van een dergelijk handboek: als het goed is de vrucht van jarenlange omgang met de stof, diepgaande kennis van de bronnen en brede bekendheid met de bestaande literatuur. Mocht die voor de achttiende eeuw wellicht bij mij aanwezig zijn, zeker niet in die mate voor de voorafgaande periode. Het was echter uiteraard niet slechts een zuiver wetenschappelijk motief dat mij belette Van Dillen's opdracht over te nemen. Een telefoontje was voldoende om hem te verzekeren dat, indien de uitgever het al niet verwachtte dat hij zijn boek zou voltooien, de jongere vakgenoot dit wel deed. Het is de reden waarom ik in de verschijning van Van Rijkdom en Regenten eveneens een rechtvaardiging van verwachting zie.

Zoals het boek hier thans voor mij ligt, wekt het naast de persoonlijke herinnering — een boek heeft zijn geschiedenis ook in reflectie tot anderen dan de auteur — tevens een eerste reactie. Deze betreft de titel: Van Rijkdom en Regenten. Ik nader hiermee tot de inhoud maar wil toch eerst nog kwijt dat er enige ironie in schuilt het groots opgezette geestesproduct van een de wetenschap toegewijde geleerde als Van Dillen te bestempelen met deze potsierlijke titel: hij was wel heel ver zowel van de rijkdom als de regenten van zijn eigen tijd. Maar bovendien kan deze titel de indruk wekken dat Van Dillen in zijn werk in het algemeen en in dit boek in het bijzonder weinig meer zag dan de rijkdom en degenen die deze verzamelden. Het is er ver vanaf. Veel beter voldoet daarom de ondertitel: 'Handboek tot de economische en sociale geschiedenis van Nederland tijdens de Republiek.' Ik begrijp wel dat evenals de voorafgaande werken van Brugmans, Jappe Alberts en Jansen ook dit handboek niet een fantasietitel kon ontberen maar meen dat men in dit geval wel de slechtst denkbare vondst heeft gedaan. Het is niet duidelijk of deze "vondst" aan dr. W. M. Zappey moet worden toegeschreven. Dr. Zappey heeft na het heengaan van Van Dillen, eind 1969, het tot stand gekomen manuscript voor de

drukpers gereed gemaakt. Zijn werk in deze bestond in verschillende noodzakelijk te achten bekortingen — jammer genoeg vermeldt hij niet precies welke, al vallen ook nu nog enige herhalingen in het boek op — in het samenvoegen van het slothoofdstuk aan de hand van door Van Dillen geschreven fragmenten en in het aanbrengen van de meeste titels der hoofdstukken en die der drie delen waarin de stof is ingedeeld. Soms behoeften de oorspronkelijke voetnoten aanvulling of wijziging terwijl bovendien een register en een bronnen— en literatuurlijst werden toegevoegd. Als men tenslotte denkt aan de correctie der drukproeven, is wel duidelijk dat dr. Zappey een essentieel aandeel in de totstandkoming van dit werk heeft gehad. Voor het vele en goede werk in deze komt hem niet slechts een woord van waardering maar ook van lof toe. Ik zie het als een blijk van bescheidenheid en appreciatie voor Van Dillen's persoon en werk dat dr. Zappey niet gestipuleerd heeft dat zijn naam mede op de titelpagina zou voorkomen. Onder de vermelding "met medewerking van" zou hij daar alle recht op gehad hebben.

Mijn uitvoerige inleiding kan er in ieder geval toe gediend hebben de lezer duidelijk te maken waarom ik op enigermate emotionele wijze aan dit boek gebonden ben. Verhindert dit een kritische beoordeling van het werk? Ik meen van niet, en wel alleen al omdat men een boek dat geen emoties wekt beter door een ander kan laten bespreken. Het gaat hier tenslotte om de geschiedenis van mensen in zo niet het meest wezenlijke dan toch in het meest omvattende van hun bestaan: het economische en sociale. En dat voor een periode die tot de meest boeiende van ons volksbestaan behoort: de tijd der republiek. Wanneer ik echter niet de nadruk leg op de kritische beoordeling, is dit niet wegens een tekort of een teveel aan emotie, van welke aard ook, maar ter wille van het profijt van de lezer van dit tijdschrift. Deze is meer gebaat bij een uiteenzetting over karakter en inhoud van dit handboek, inclusief de betekenis ervan voor zijn dagelijks werk, dan bij de typische vakwetenschappelijke critiek die al gauw op haarkloverij en muggenzifterij lijkt. Ik reserveer deze voor een aparte beschouwing welke geplaatst zal worden in het Maandschrift Economie (jaargang 1972) van de Katholieke Hogeschool te Tilburg; de tóch geïnteresseerde lezer verwijs ik daar naar. Het is wellicht goed er op deze plaats aan toe te voegen dat mijn critiek voornamelijk neerkomt op een verschil in visie op bepaalde zaken tussen Van Dillen en mij. Aan de hier gegeven algemene appreciatie van dit handboek doet een en ander niet de minste afbreuk.

Laat ik de bovengegeven thematiek aanhouden en achtereenvolgens iets zeggen over het karakter en de inhoud van het boek, om te besluiten met de betekenis voor het dagelijks werk van de lezer, i.c. de leraar. Dat het om een handboek gaat, is al gebleken maar vereist de aanvulling dat het werk als zodanig goed voldoet. Ik bedoel er dit mee. Wij leven in een tijd dat ook op economisch— en sociaal—historisch terrein de stroom van nieuwe publicaties tot een zodanige vloed is aangewassen dat iedere breed opgezette studie op het moment van verschijnen, gemeten aan de actualiteit der nieuwste inzichten en aan het licht gekomen feiten, al verouderd is. Afgezien van gebrek aan tijd bij academische historici, het wetenschappelijk corps voorop, is dat de reden waarom zo weinigen zich aangetrokken voelen tot het schrijven van een handboek. De ambitie ertoe wordt gesmoord in het gevoel van het hopeloos onbereikbare. Daarbij komt dat de critiek in onze historische wereld op een hoog peil staat, met een door mij gewaardeerde neiging tot critiek op details, waarvan men echter in bredere studies gauw het slachtoffer wordt, een reden waarom men zich vaak aan detailstudies wijdt. Schrijvers en critici zijn hier het slachtoffer van het misverstand dat de bredere studie, zeg het handboek, een volledigheid naar de actualiteit zou moeten nastreven. Wat vereist zijn en waaraan ik Van Dillen's "Van Rijkdom en Regenten" beoordeel, zijn volledigheid ten aanzien van de behandeling

van de bestaande problematiek, inclusief uiteraard een zekere mate van diepgang, én helderheid in de compositie waarbij inbegrepen een vaardigheid van uitdrukkingsvermogen, anders gezegd een goede stijl. Aan deze vereisten voldoet dit handboek in ruime mate. Het interesseert mij helemaal niet of Van Dillen mogelijk een enkel artikel of boek verzuimd heeft te raadplegen — tenzij het van cardinaal belang is maar dat heeft hij natuurlijk niet over het hoofd gezien — doch het gaat mij wel ter harte hoe hij zijn werk opgezet heeft en uitgewerkt. Daar ligt inderdaad een vermeldenswaardig punt. Wat mij bij lezing sterk getroffen heeft, is hoe ouderwets Van Dillen in korte tijd eigenlijk al geworden is. Wij schrijven niet meer zo breed uitgesponnen en wij leggen minder dan op de segmentaire behandeling van de stof nadruk op de integrale, waarbij duidelijk zal zijn dat ik met "wij" bedoel de huidige generatie van economisch-historici die door de school van de nieuwe economische geschiedenis is gegaan, of er althans min of meer door beïnvloed is. De verhoudingen en samenhangen binnen de economie, de volkshuishouding als geheel — in een integrale benadering — krijgen thans niet minder, eer meer, nadruk dan segmenten, als handel, nijverheid, bankwezen, verkeer etc. waarvan het gevaar altijd geweest is dat men die teveel op zichzelf liet staan, d.w.z. niet bracht in samenhang met de volkshuishouding als geheel. De breed uitgesponnen stijl van toen en de kernachtige van thans hangen met dit verschil in opzet samen maar kunnen wij ook niet los zien van het verschil in generatie,

Moet men daaruit nu concluderen dat ik dit handboek in de kast zet onder het hoofd afgedane wat ouderwetse zaken? Bepaald niet. Met ouderwets is geen veroordeling uitgesproken, veeleer een waardebepaling gegeven. Ik beschouw Van Dillen's handboek als een monument van de vorige generatie economisch-historici en als een getuigenis van haar grote kwaliteiten. Als ik eerlijk ben, moet ik erkennen dat onze beknoptheid van stijl ook een gebrek aan helderheid van inzicht kan maskeren en het gebruik van kwantitatieve gegevens, respectievelijk de toepassing van zekere wiskundige methoden, heeft de toegankelijkheid van veel modern werk niet bepaald vergroot. Breedvoerigheid heeft in ieder geval het voordeel dat men de schrijver in zijn uiteenzetting op de voet kan volgen. Het valt mij ook wel eens op dat wat men tegenwoordig met veel cijfers en weinig woorden geeft (en dan natuurlijk onder het klaoengeschal van de toepassing van een nieuwe methode te brengen) door oudere schrijvers al eerder is verteld maar dan met weinig cijfers en veel woorden. Wat telt, is dunkt mij het resultaat dat geen klaoengeschal verdient als het niets nieuws brengt — en dan nog. Het is overigens goed erop te wijzen dat Van Dillen's breedvoerigheid niet betekent langdradigheid. Het is één van de verrassingen in dit werk dat zijn stijl, die wij uit zijn oudere studies kenden, zozeer gelijk gebleven is. Bij Van Dillen werden we zelden of nooit getroffen door verrassende beelden, spitsvondige zinswendingen of gezochte woorden; zijn stijl was sober maar krachtig. Uit dit werk blijkt dat deze het gebleven is. Beseffend dat het handboek op hoge leeftijd geschreven is, wekt dit bij mij bewondering.

Sprekend over de segmentaire behandeling raakte ik in het voorafgaande al iets aan van de inhoud van Van Rijkdom en Regenten. Om te beginnen merk ik op dat Van Dillen terecht een periodisering heeft aangebracht welke de stof in drie delen splitst, en wel: I. De Republiek in bloei 1580—1650, II. Consolidatie en teruggang 1650—1740 en III. Het proces der contractie 1740—1795. De indeling is niet nieuw, in die zin dat Van Dillen in eerdere publicaties al dergelijke caesuren — met de nodige subtiliteit natuurlijk — had aangebracht. Wel mag gesteld worden dat zij goed houdbaar is gebleken zoals ook hier weer tot uiting komt. Daarbinnen immers, binnen ieder van deze periodes, kan hij het

economisch en sociaal wel en wee der Republiek uitstekend uit de doeken doen. Van Dillen kon daarbij profiteren van zijn door talrijke voorstudies, waaronder bronnen-publicaties, verkregen diepgaande kennis. Zijn uiteenzettingen bij voorbeeld over de Oost-Indische Compagnie, over het muntwezen en de wisselbanken zijn voor ieder van de drie periodes voortreffelijk. Het hoofdstuk 'Arm en rijk in de gouden eeuw' en het hoofdstuk 'De sociale tegenstellingen verscherpt' verdienen hier met het oog op de eerder gewraakte titel van dit handboek een speciale vermelding. Van Dillen bezat door studie en interesse een veel te goede sociologische neus dan dat hij zich door de glans van onze gouden eeuw zou laten verblinden. In de beschrijving van de handel treft mij de volledigheid; van alle takken van handel, of het die is op Rusland, Zweden of Noorwegen, op Spanje en Portugal of Italië, of het de grote of de kleine vaart betreft, van alle wordt de geschiedenis weergegeven. Het is hier dat ik wel eens verzucht heb: zoveel details, wat blijft ervan hangen? Maar bij nader inzicht moet ik erkennen dat het een waarde heeft en veel waarde om alles nu bij elkaar te hebben, temeer daar Van Dillen bepaald grote lijnen blijft zien en niet verzuimd deze in afsluitende hoofdstukken voor ieder deel te trekken. Wat is de betekenis ten slotte voor de leraar van dit handboek? Laat ik vooropstellen dat het niet speciaal voor hem is geschreven. Ik zou bijna zeggen: gelukkig niet. Het zou op ons terrein een ramp zijn wanneer wij naast boeken voor vakgenoten in engere zin speciale boeken voor leraren zouden krijgen, en wel hierom omdat de leraren zelf moeten bepalen en er ook toe capabel zijn wat zij uit de historisch-wetenschappelijke productie voor hun onderwijs willen selecteren. Ik meen dat hier ook één van hun aantrekkelijke taken ligt, een taak echter die bij de huidige overvloedige productie geen gemakkelijke is. Ten aanzien van onze zeventiende en achttiende eeuw, en in het bijzonder voor de economische en sociale aspecten — maar hoe belangrijk zijn die dan niet — heeft Van Dillen voor hen met zijn handboek hun taak bijzonder verlicht. Zij kunnen er voor hun onderwijs menige parel uit opdiepen.

Ik vind het tegenover gevorderde studenten altijd nogal onhebbelijk te stellen dat een boek verplichte literatuur is omdat zo'n uitspraak meestal berust op een héél subjectieve voorkeur. Hun tegenspraak bewijst daarnaast dat het onderwijs zekere vrucht heeft gedragen. De lezer wil het daarom tegen de achtergrond van deze terughoudendheid in het algemeen plaatsen wanneer ik nu juist hier stel dat Van Dillen's Van Rijkdom en Regenten voor leraren verplichte literatuur is. Na lezing van het werk zullen zij begrijpen waarom ik dit thans in volle overtuiging heb neergeschreven.

*J. G. van Dillen, *Van Rijkdom en Regenten. Handboek tot de economische en sociale geschiedenis van Nederland tijdens de Republiek*. Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage 1970, 698 blz. Prijs f. 59,80.

COLLEGEROOSTER POSTACADEMIALE VORMING; HERFST 1972

In het onderstaande rooster kon een tweetal afdelingen nog niet worden verwerkt, omdat de nodige gegevens nog niet waren binnengekomen.

Het bleek niet mogelijk ook reeds het rooster voor het voorjaar 1973 samen te stellen. In vele gevallen konden de sprekers nog geen definitieve toezeggingen doen voor deze periode. We hopen echter deze collegedata in het Kleio-nummer van december a.s. te kunnen bekendmaken.

ALKMAAR

10 okt.

Dr. L.C. Biegel,

Afro-Azianisme en niet gebondenheid als politieke houdingen van Derde Wereldlanden

6 nov.

Prof. Dr. I. Lipschits,

De ontwikkeling van het Nederlandse partijstelsel sedert 1946

ARNHEM

10 okt.

Dr. A.L. Constandse,

Actuele verschijningsvormen van het anarchisme

21 nov.

Prof. Dr. E. Zürcher,

China na de culturele revolutie

AMSTERDAM

11 okt.

Dr. J.M. Pluvier,

Bangla Desh—India—Pakistan; 1947—heden

21 nov.

Dr. A.L. Constandse,

Actuele verschijningsvormen van het anarchisme

DEN BOSCH

27 okt.

Drs. G.J. Meijer,

Crisisoorzaken en -bestrijding in de V.S. en monetaire problemen in de jaren 1920—1940

2 nov.

Dr. H.P.H. Jansen,

Revoluties vóór 1789

BREDA

3 okt.

Dr. A.L. Constandse,

Actuele verschijningsvormen van het anarchisme

2 nov.

Dr. F.G. v.d. Poll,

Het maoïsme

EINDHOVEN

9 okt.

Dr. J.M. Pluvier,

Bangla Desh—India—Pakistan; 1947—heden

9 nov.

Dr. A.L. Constandse,

Actuele verschijningsvormen van het anarchisme

GOES

12 okt.

Dr. A.L. Constandse,
2 nov.

Actuele verschijningsvormen van het anarchisme

Drs. G.J. Meijer,

Crisisoorzaken en -bestrijding in de V.S. en monetaire problemen in de jaren 1920-1940

GRONINGEN

10 okt.

Dr. H.P.H. Jansen,
23 nov.

Revoluties vóór 1789

Dr. A.L. Constandse,

Latijns-Amerika

DEN HAAG

24 okt.

Dr. J. Verseput,

Problemen rond het ontstaan van de eerste en de tweede wereldoorlog

14 nov.

Mr. A. Stempels,

De federatie- of confederatiestructuur in de Europese gemeenschap

HAARLEM

2 okt.

Dr. E.E.G. Vermeulen,
28 nov.

Wat is objectiviteit?

Prof. Dr. E. Zürcher,

De moderne geschiedenis van Oost-Azië in het geschiedenis-onderwijs op de middelbare school

HEERLEN

31 okt. (onder enig voorbehoud)

Prof. Dr. Z.R. Dittrich,
23 nov.

De buitenlandse politiek van de U.S.S.R. na 1945

Drs. G.J. Meijer,

Crisisoorzaken en -bestrijding in de V.S. en monetaire problemen in de jaren 1920-1940

LEEWARDEN

3 okt. (onder enig voorbehoud)

Prof. Dr. Z.R. Dittrich,
6 nov.

De buitenlandse politiek van de U.S.S.R. na 1945

Prof. Dr. C. Augustijn,

Religieuze tolerantie in de 16e eeuw

MAASTRICHT

9 okt.

Dr. G. van Roon,

Nieuwe visies en literatuur t.a.v. de Duitse geschiedenis vanaf 1871

13 nov.

Dr. F.G. v.d. Poll,

Het Verre Oosten als politiek strijdtoneel na 1945

ROTTERDAM

10 okt.

Dr. G. van Roon,

Nieuwe visies en literatuur t.a.v. de Duitse geschiedenis vanaf 1871

14 nov.

Prof. Dr. W. Jappe Alberts,

De beoefening van regionale en lokale geschiedenis

UTRECHT

9 okt.

Dr. L.C. Biegel,

De politieke rol van religieuze en nationale minderheden in het Midden-Oosten

30 okt.

Drs. G.J. Meijer,

Crisisoorzaken en -bestrijding in de V.S. en monetaire problemen in de jaren 1920—1940

ZUTPHEN

13 okt.

Prof. Dr. I. Lipschits,

De ontwikkeling van het Nederlandse partijstelsel sedert 1946

17 nov.

Prof. Dr. B.A. Sijes,

Collaboratie in bezettingstijd ('40—'45)

ZWOLLE

2 okt.

Prof. Dr. J.A. Bornewasser,

R.K. kerk en wereld; 1870—1970

Namens de commissie P.A.V.
J.G. Kikkert

BOEKBESPREKING

Prof. Dr. J. H. Nota, *Kerngedachten van Max Scheler*, Romen Roermond, dec. 1971, f 15,90.

Max Scheler (1874—1920) vormde reeds jaren geleden het onderwerp voor de dissertatie van de auteur. Het denken van Scheler hield zich bezig met de mens, zijn beeld en beleven, zijn hart en intuïtie, zijn naaktheid en nieuwsgierigheid. Geïnspireerd door de existentialisten (Heidegger!), door Bergson en de analytische filosofie wordt hij geboeid door de moderne anthropologie, biologie, aesthetica en sociologie welke in een wirwar van draden zijn publicaties bepalen. Deze zijn vaak geniaal, soms vluchtig en oppervlakkig gesteld, wat op dit brede veld niet te vermijden valt. Zijn methode kan psychologisch, noölogisch en fenomenologisch van aard zijn, terwijl de filosofische methode verwant is aan die van de geschiedeniswetenschap. Tweederde van het boek bevat vertaalde teksten van zijn geschriften. Hiervan noemen wij naast de reeds aangeduide thema's: de kunstenaar van het genot, de religieuze "act" en mens en geschiedenis.

Richard M. Watt, *Het einde van een keizerrijk*, Boom Meppel 1971, f. 28.50.

Deze bijzonder levendig geschreven historisch-politieke monografie heeft als hoofdmotief: "De Duitse tragedie: Versailles en de Duitse revolutie". De sfeer, die Versailles en de revolutie-haarden ademden en de tragedie, die het z.g. vredesverdrag betekende voor een volk, dat geen stem in het kapittel had, wordt indringend beschreven. 't Is een voordeel dat dit thema door een Engelsman wordt behandeld en wel door iemand, die reeds eerder op dit terrein zijn sporen verdiend heeft.

Zo beperkt Watt zich niet tot een bondige analyse van de nationale moeilijkheden, de verschillende ideeën in de Duitse politiek, de militaire en wetenschappelijke machten. Niet alleen de grote drie van Versailles worden geschetst in hun onderlinge verschillen en geschillen: Wilson met het Amerikaans puriteins en idealistisch evangelie, zijn Engelse partner met het flegmatisch en afwachtend gebaar en Clemanceau, "le tigre", voor wie elke evolutie en verandering uitgesloten leek. Maar ook wordt — in het derde deel van dit boek — het Oosten met zijn relaties verkend.

Dat de laatste bladzijden de opgang van de ster van Hitler laten zien, vloeit dan ook vanzelfsprekend voort uit de voorafgaande bladzijden.

G. J. v.d. P.

Het oude Nederlands Indië; memoires van mr. J. A. Jonkman, dl. I, Royal van Gorcum, Assen 1971 f. 38.—.

Wie memoires wil schrijven, het woord zegt het reeds, dient zich veel te herinneren. Nagenoeg onontbeerlijk daarbij is het, te kunnen beschikken over voldoende documentatiemateriaal. De stimulerende werking daarvan zal groter zijn, naarmate dit materiaal authentieker is, dichter staat bij de persoon in kwestie en de gebeurtenissen die hij doorleefde. Uit de wisselwerking tussen materiaal en geheugen krijgen de herinneringen hun vorm en kunnen vastgelegd worden in memoires.

De waarde van een dergelijk geschrift is groter, naarmate het meer voor het verstaan van de auteur en zijn tijd relevante gegevens aan het daglicht brengt en vooral, naarmate het

dieper inzicht geeft in de motieven achter zijn veelal reeds wel bekende handelingen. Bij memoires, anders dan bij dagboekantekeningen, is het onvermijdelijk dat de indruk van latere gebeurtenissen het beeld van het verleden mee helpt vormen. Iedere geschiedschrijving is aan deze wetmatigheid onderworpen. Het kan evenwel juist de kracht zijn van de memoireschrijver dat hij, gewapend met intieme kennis van het door hem ervaren, en daardoor noodzakelijkerwijs kleine deel van het verleden, daarvan een levensechter weergave geeft dan een willekeurige historicus vermag. Ook beschouwingen achteraf zijn in memoires op hun plaats, vormen er zelfs een noodzakelijk bestanddeel van, doch zij dienen als zodanig herkenbaar te zijn.

In het licht van bovenstaande stelt het eerste deel van de memoires van de laatste voorzitter van de Volksraad, dat de periode behandelt tot aan de capitulatie van Kalidjati, teleur. Jonkman is voornamelijk afgegaan op gedrukte bronnen, waarmee hij onze kennis niet verrijkt, terwijl zijn eigen bijdrage uit eigen herinnering niet bijster groot is. Jonkman heeft in dit deel de geschiedenis van Jonkman gereconstrueerd vanuit een positie die, lijkt het wel, niet veel gunstiger was dan die van een willekeurige biograaf. In sommige opzichten ongunstiger zelfs. De schrijver heeft de Japanse bezettingstijd in een gevangenenkamp doorgebracht en later, als minister van overzeese gebiedsdelen, had hij de weinig benijdenswaardige taak om van de brokstukken van het oude Nederlands-Indië te maken wat er van te maken viel. Het lijkt mij niet te gewaagd, te veronderstellen dat de latere gebeurtenissen in belangrijke mate hebben bijgedragen tot het vormen van Jonkmans oordeel over het voor de oorlog gevoerde beleid, Waarmee hij overigens de enige niet is, vgl. W. F. Wertheim in "de Groene Amsterdammer" van 24 december 1971. In een opstel uit 1951 stelt Jonkman dat de bezetting van Nederland door de Duitsers Nederlands-Indië in feite zelfstandiger had gemaakt dan nog bij de wet was bepaald, waardoor het de gelegenheid kreeg te bewijzen, "op eigen kracht en naar eigen wijs ook zelf een staat te kunnen zijn. Het vertoonde nog eenmaal de eigenschap misschien uit te kunnen groeien tot een Indisch Gemeenebest, zelfstandig in het Koninkrijk en in de wereld, tot een Indisch Gemeenebest waarin Oost en West, Indonesiers, Nederlanders en Chinezen, samenleven en samenwerken in inniger saamhorigheid en in hoger mate tot ieders welzijn dan waar ook ter wereld onder vergelijkbare omstandigheden. *Die kans hebben de Nederlandse Regering te Londen noch de laatste Gouverneur-Generaal noch de Ned. Indische burgerij willen grijpen.*" (p. 294, 295)

Het is hier niet de plaats, om de waarde van deze stelling te trachten vast te stellen. Zij is interessant én aanvechtbaar. Met name dient men zich af te vragen of de situatie na 1945 wezenlijk beïnvloed zou zijn geweest door vóór '42 uitgesproken vergaande beloften of door uit de aard der zaak in zeer geringe mate gerealiseerde concessies aan de Indonesische nationalisten.

De zwakte van Jonkmans memoires is, dat het nagenoeg onmogelijk is om aan de hand daarvan vast te stellen hoe zwaar dit punt bij hem vóór 1942 woog. Zeker bleef hij ook in die jaren trouw aan zijn reeds als student uitgesproken overtuiging, dat Nederland als eerste koloniale mogendheid zijn pupil een "uitstekende zelfstandige plaats in de rij der volkeren" zou moeten geven (p. 215). Als voorzitter van de Volksraad dufde hij inderdaad, zij het zeer voorzichtig, in de richting van besprekingen met de nationalisten. Zeer voorzichtig evenwel, en toen deze besprekingen uitgesteld werden tot na het beëindigen van de oorlog voegde Jonkman zich bijna geruisloos daarnaar (p. 258). Dat paste bij zijn karakter, hij was "gezagsman". Zo had gouverneur-generaal de Jonge in 1935 van hem gezegd, toen hij op de nominatie stond voor het voorzitterschap van de

Volksraad, doch Colijn bezwaren maakte, "Ligt Uw bezwaar dan in zijn persoon? Op welken grond dan? Toch niet dat hij indertijd Stuw-man was? De Stuw is werkelijk dood en Jonkman is m.i. een volkomen betrouwbaar gezagsman". (Herinneringen van jhr. mr. B. C. de Jonge, ed. S. L. van der Wal, Groningen 1968, p. 287). Daarin vergiste de Jonge zich in zoverre, dat in Jonkman wel terdege de oude Stuw-idealen leefden. De voorkeur voor de ambtelijke carrière, de geringe strijdbaarheid en het gebrek aan lust, de contradicties in de eigen stellingen op te sporen, dat alles was aan de Stuw niet vreemd geweest en Jonkman vertoonde deze trekken in hoge mate. Het typeert hem, dat hij wel vaak fraaie volzinnen produceert doch in zijn memoires missen wij alle aanwijzingen hoe hij zich de bevrediging van het indonesisch nationalisme in de praktijk voorstelde. Nergens geeft hij een analyse van de verhoudingen binnen de indische maatschappij en geeft hij aan, langs welke wegen en tot hoever hij deze denkt te hervormen. Zijn uitlatingen over een Indië als zelfstandig deel van het koninkrijk hadden evengoed afkomstig kunnen zijn van een man als Meyer Ranneft, die zich terdege een blijvend nederlandse top in Indië voorstelde. Dat hij hiermede de gunst van de indonesische nationalistten had kunnen verwerven is op zijn zachtst gezegd twijfelachtig. Waar hij zich niet verdiepte in de merites en consequenties van de door hem voorgestane politiek bespaarde hij zich het ongenoegen van overheid en nationalistten. Het feit dat hij zo naar beide zijden de relatie wist open te houden maakte hem, gevoegd bij zijn welsprekendheid en juridische kwaliteiten, geschikt voor het voorzitterschap van de Volksraad. Of deze eigenschappen hem ook geschikt zouden maken voor het ministerschap in een revolutionaire situatie, waarin de consequenties van de handelingen van de politieke leiders zoveel naakter en onverhulder aan het daglicht treden, dat is een vraag waarop het tweede deel van zijn memoires het antwoord moet geven.

Drs. P. J. Drooglever.

Geyl, P. Pennestrijd over staat en historie, Opstellen over de Vaderlandse Geschiedenis aangevuld met Geyl's levensverhaal (tot 1945). Groningen, Wolters-Noordhoff n.v. 1971.

Het is een voortreffelijke gedachte geweest van de beheerders van Geyls wetenschappelijke erfenis juist van de hier gebundelde stukken een herdruk te bezorgen. Het zijn: Het stadhouderschap in de partijliteratuur onder de Witt; Democratische tendenties in 1672; De Witten-oorlog, een pennestrijd in 1757, en 1813 herdacht in 1863.

Prof. Boogman merkt op dat ze tot het beste van Geyls produktie behoren. In ieder geval spelen ze alle rond een van de brandpunten van Geyls interesse: de tegenstelling tussen staatsgezinden en prinsgezinden in de Republiek. Alle ook, maar vooral de eerste drie, zijn het studies gebaseerd op een heel specifieke eigentijdse bron: het pamflet. Het illustratieve van de pamfletten schuilt hierin dat ze een vaak onverwacht licht werpen op de sociale verhoudingen. Dat geldt met name voor het opstel over 1672.

De annotaties zijn naar mijn smaak hier en daar wat al te beknopt, en de vraag kwam bij me op waarom achter De Witten-oorlog wel een lijst van pamfletten is opgenomen en achter beide eerste opstellen niet.

Iedere lezer, stel ik me voor, zal toch eerst het Levensverhaal opslaan dat Geyl vertelde

aan drs. R. Schuurisma, die er met zijn bandrecorder bijzat. Een aantal bladzijden, waarin men veel over Geyls "tochten en toernooien" aan de weet komt, o.m. eindelijk de geschiedenis rond zijn benoeming in 1935. In de context daarvan heeft Geyl, toen hem een beperking van zijn activiteiten als politiek debater werd gesuggereerd, de betreffende hoge ambtenaar een woedend: "Ik verdom het" toegevoegd.— Het is alleen maar jammer dat er geen gelegenheid meer is geweest om Geyl te horen over zijn ervaringen van na 1945.

A. H. M. van Schaik.

Jan en Annie Romein, *Erflaters van onze beschaving*, Nederlandse gestalten uit zes eeuwen, Amsterdam, E. M. Querido's uitgeverij NV, negende, herziene en bijgewerkte druk, 1971.

De hernieuwde belangstelling voor het werk van het echtpaar Romein heeft ook een nieuwe druk van de 'Erflaters' — nu in één deel — mogelijk gemaakt. Men moet zich daarover zonder meer verheugen. Bij het lezen in dit prachtig geïllustreerde boek kan men steeds weer constateren hoer verrassend bruikbaar het na 30 jaar nog is.

De kleine biografiën vormen vaak een goede inleiding tot figuren en problemen uit de Nederlandse geschiedenis. We noemen er een aantal. Oranje wordt vooral getypeerd als de grote politicus (p. 113); Johan de Witt wordt geplaatst in het grote dilemma: 'Onzijdigheid is een privilege van de machteloosheid. De Republiek was er destijds te invloedrijk voor' (p. 386). Typeringen als Van der Capellen 'De tribuun der burgerij', van Bilderdijk 'gefnuikte genie' en van Kuyper 'De klokkenist der kleine luyden' zijn zo raak dat je ze niet snel vergeet. De titel van het opstel over Thorbecke 'Politicus zonder frase' is in dit jaar van Thorbecke-herdenkingen al vele malen genoemd.

Hier een uitgebreide kritische bespreking van dit werk te leveren is wenselijk noch mogelijk. Op één punt geef ik aan die verleiding toe in de vorm van een vraag: waarom wordt Van der Capelle een '18de-eeuwse Multatuli' (p. 564) genoemd?

De literatuurlijst is bijgewerkt door H. J. M. Barnouw. De lijst is in opzet beperkt gehouden en dat feit brengt mee, dat ieder naar vaak persoonlijke voorkeur aanvullingen zou wensen. Zo mis ik bv. in de literatuuropgave bij het opstel over Douwes Dekker het essay van R. Nieuwenhuis 'De zaak van Lebak', (Tussen twee vaderlanden, Amsterdam 1959).

In het woord vooraf bij deze druk laat mevr. Romein zich optimistisch uit over de ontwikkeling van het marxisme in Westeuropa. Met het Marxisme van de Romeinen is het in dit werk een merkwaardige zaak. Japikse vond het in de 'Bijdragen voor Vaderlandse Geschiedenis en Oudheidkunde' van 1939 een gelukkige omstandigheid dat men van het marxisme in dit werk niet heel veel merkt. Die opmerking zal niet aardig bedoeld zijn geweest, maar er zit wel iets in. Het marxisme is in dit boek wel uitermate vaag. Hoe kan het ook anders bij een dergelijke biografische en dus individuele benadering van de geschiedenis!

L. Blok.

G. Overdiep, De Groninger schansenkrijg. De strategie van Graaf Lodewijk. Drente als strijdtoneel. (1589–1594) (Wolters-Noordhoff Groningen 1970, 110 blz.).

Overdiep schreef een boek over de strategie van Willem Lodewijk van Nassau in de drie noordelijke provincies in de periode 1589–1594. In deze jaren vond o.m. de verovering van Steenwijk en Groningen plaats en werd het door de Spanjaarden belegerde Coevorden ontzet. Vooral van de methode van oorlogvoeren: het ging om het bezit van schansen en vestingen, krijgt de lezer een goed beeld op een basis van gedegen bronnenonderzoek. Het betoog van Overdiep wordt ondersteund door uitstekende kaarten. Het boek is ook aantrekkelijk geïllustreerd.

Een bezwaar, zeker als het wordt gebruikt door leerlingen bij het maken van scripties en werkstukken zal het taalgebruik zijn: een groot aantal krijgstechnische termen is met Koenen-Endepols niet op te lossen. Jammer genoeg is er geen overzicht van geraadpleegde literatuur opgenomen.

P.S.

MEDEDELING VAN DE COMMISSIE POST-ACADEMIALE VORMING VAN DE V.G.N.

Wilt U de volgende gegevens noteren over de jaarlijkse conferentie van de commissie P.A.V.?

De conferentie zal gehouden worden op vrijdag 26 en zaterdag 27 januari 1973 in het Evert Kupersoord te Amersfoort.

Thema van de conferentie: Nederland, een democratie.

Door een aantal deskundigen zullen voordrachten gehouden worden over de volgende thema's:

- vraagstukken rond invoering en gevolgen van het algemeen kiesrecht;
- de betekenis van de verschillende partij-politieke stromingen in ons land;
- positie van anti-liberaalparlementaire stromingen in ons volk;
- verhouding politieke democratie en economische machtsconcentraties.

We hopen hiermede overeenkomstig de wensen van vele deelnemers aan vorige conferenties een inzicht te krijgen in een aantal stromingen in Nederland vanaf 1917 tot heden.

Vanzelfsprekend kunnen er in het nog gaande overleg met de deskundigen die wij aangezocht hebben wijzigingen in bovenstaande omschrijvingen worden aangebracht. In het volgende KLEIO-nummer hopen wij U nader hierover te informeren.

Voor de commissie: J. H. Vink, Delflandstr. 69,
Nootdorp, tel. 01731–9299.

Mededeling ovoor geschiedenisleraren in Leiden en omgeving

De Leidse historische disputeren "Robert Fruin" en "P. C. Hooft" organiseren een tentoonstelling en een studium generale rond het thema "De Spaanse burgeroorlog". Leraren geschiedenis en leerlingen uit de hoogste klassen worden uitgenodigd een of meer lezingen bij te wonen en tevens de tentoonstelling (sluiting 3 november) te bezoeken.

Beide evenementen vinden plaats in het Akademiëgebouw, Rapenburg 73, Leiden. Alle lezingen beginnen om 11.15 uur en duren tot ongeveer 12.45 uur. Contactadres: mej. J. Scherder, Hooglandsekerkgracht 34, Leiden.

De onderwerpen van het studium generale: 6 oktober: prof. H. Thomas (Engeland). Inleiding, de burgeroorlog in zijn kontekst.

13 oktober: Rudolf de Jong (Amsterdam), Het anarchisme voor, tijdens en na de burgeroorlog.

20 oktober: dr. A. L. Constandse (Amsterdam), De buitenlandse interventie.

27 oktober: dr. F. Carrasquer (Leiden). De rol van de intelligentsia gedurende en na de burgeroorlog.

3 november: drs. Porta (Amsterdam), De positie van de r.k. kerk gedurende en na de burgeroorlog.

10 november: prof. J. Lechner (Leiden), De poëzie tijdens de burgeroorlog.

17 november: gevraagd prof. Battista — i — Roca (Cambridge), voorzitter van de Consell Nacional de Catalunya, De nationaliteiten.

24 november: drs. R. Th. J. Buve en enige studenten, Het trauma bij de plattelandsbevolking tussen 40 en 60 jaar.

1 december: Fernando Valera (Parijs), eerste minister van de regering in ballingschap, De positie en plannen van de regering in ballingschap.

MEDEDELING:

Studiereis naar Mexico in de kerstvakantie

In de kerstvakantie organiseert het V.G.N.-lid drs. P. Savelkoul in samenwerking met de Sabena en gidsen van de Mexicaanse regering een studiereis naar Mexico.

Vertek: 26 december vanuit Brussel (vervoer vanuit Amsterdam en Eindhoven naar Brussel vrij) per Sabena naar Mexico City. Aankomst aldaar dezelfde dag. Aankomst in Brussel op de terugreis: 8 januari ong. 10 uur.

Aantal deelnemers: minimaal 19, maximaal 24. Aanmeldingen worden in volgorde van binnenkomst behandeld.

Programma: rondleidingen door Mexico City, excursies naar Tula, centrum Tolteken, Tepotzotlan, pyramidencomplex van zon en maan, tempel van Quetzalcoatl, pyramide van Cuicuilco, verblijf in zilverstad Taxco, bezoek aan Guemavaca.

Vlieguren in Mexico naar Villahermosa met bezoek aan de Mayastad Palenque, enige dagen in Merida met excursies naar de Maya— centra Kabah, Uxmal en Chichen —Itza. Vanuit Merida terug naar Mexico City, waar tevens gelegenheid is om het Nationaal Museum voor Anthropologie te bezoeken, het beroemdste van de precolumbiaanse cultuur.

Boeking: gezien het geringe aantal potentiële deelnemers is tijdige boeking gewenst. Definitieve boeking in oktober, na ontvangst van gedetailleerd reisprogramma in stencilvorm.

Reissom: 2850 gulden. Inbegrepen: vliegticket retour Brussel—Mexico, vrij vervoer Amsterdam en Eindhoven naar Brussel, alle vlieguren in Mexico, first-class hotels, half pension, 20 kg vrijdom vliegtuigbagage, alle luchthavenbelastingen en eventuele visa.

Vóór de reis zal rond 30 oktober een bijeenkomst plaats vinden van deelnemers en geïnteresseerden in Den Bosch, waar dia's vertoond worden en vragen gesteld kunnen worden aan een vertegenwoordiger van de Sabena en ondergetekende.

Belangstellenden kunnen zich wenden tot drs. P. Savelkoul, Eisenhowerstraat 88, Sittard. Tel. 04490—9720.

COMMISSIES

DIDAKTIEKCOMMISSIE

J.G. TOEBES, *voorzitter*, Groesbeekseweg 436, Nijmegen, tel. 080-230383.
MEJ. C.C.A. BRIET, *secretaresse*, Buurtweg 56, Ederveen, tel. 08387-1944
A.C.E. JANSE, *penningmeester*, Oranjelaan 13, Castricum, tel. 02518-53548, postrekening 1561752
t.n.v. de penningmeester Didaktiekcommissie V.G.N.
J. BROUWER, Elst (Gld).
A.P. DIJKSTRA, Meppel.
P.H.F. GIELES, 's-Hertogenbosch.
C.J. LEIJH, 's-Gravenhage.

COMMISSIE POSTACADEMIALE VORMING

DRS. H.W. TIMMER, Cordel Hullplaats 61, Rotterdam, tel. 010-214865, *waarnemend voorzitter*:
beleid collegedagen
DRS. J.H. VINK, Delflandstraat 69, Nootdorp, tel. 01731-299, *2e vice-voorzitter*: conferenties
P.W. BROUWER, Fred. van Eedenplaats 61, Capelle a.d. IJssel, tel. 010-335591, *1e secretaris*: interne
zaken.
J.G. KIKKERT, Karekietlaan 12, Oostvoorne, tel. 01885-2926, *2e secretaris*: organisatie en
administratie van de collegedagen.
W. BACHMAN, Veld en Beemd 65, Krimpen a.d. IJssel, tel. 01807-5429, *penningmeester*.
DR. J. SWART, Lindelaan 40, Assen, tel. 05920-14591, *portefeuilles*.
DRS. R.H. COOLS, Zijdeweg 57, Wassenaar, tel. 01751-8215, *publicaties*.

AFDELINGEN

De organisatie van de postacademiale colleges in de diverse plaatsen is in handen van de besturen van
de V.G.N.-afdelingen.

De adressen van de *afdelingssecretariaten* zijn:

<i>Alkmaar:</i>	Lindenlaan 12, Bergen N.H.	<i>Haarlem:</i>	Edward Jennerstraat 8.
<i>Arnhem:</i>	Wildenborglaan 32 VI.	<i>Heerlen:</i>	Leenderkapelweg 27, Schaesberg.
<i>Amsterdam:</i>	de Savornin Lohmanlaan 5, Amstelveen.	<i>Hengelo:</i>	Th. de Keyserstraat 276, Enschede.
<i>Den Bosch:</i>	Philips de Tweedestr. 51.	<i>Leeuwarden:</i>	Gerard ter Borchstraat 19.
<i>Breda:</i>	Bavelselaan 224.	<i>Maastricht:</i>	Passementsmakersdreef 30.
<i>Eindhoven:</i>	Kruisakker 76.	<i>Rotterdam:</i>	Kamperfoelielaan 15, Oostvoorne.
<i>Goes:</i>	Valckeslotlaan 89.	<i>Utrecht:</i>	J.F. Kennedylaan 131, Woudenberg.
<i>Groningen:</i>	Kamperfoelieweg 42, Paterswolde.	<i>Venlo:</i>	Groenstraat 224.
<i>Den Haag:</i>	Paulus Potterstr. 26, Lisse.	<i>Zutphen:</i>	Gerstekamp 12, Warnsveld.
		<i>Zwolle:</i>	Stevinstraat 9, Kampen.

MAVOCOMMISSIE

A.L. VERHOOG, *voorzitter*, Drakenstein 8, Leiderdorp, tel. 01710-41127.
C.S. RUTSEN, *secretaris*, Kerspelstraat 59, Mijdrecht, tel. 02979-4017.
P. DOVES, Zaandam.
P.G. RUYS, Aagje Dekenlaan 88, Bussum.

COMMISSIE PEDAGOGISCHE AKADEMIES (PEDAK)

L.W. BOOGERT, *voorzitter*, Wielengahof, Delft, tel. 015-44029.
A.J. KAARSEMAKER, *secretaris*, Schepenenlaan 210, Middelburg, tel. 01180-3661.
DRS. D.J. NOORDAM, *penningmeester*, Jan Vethkade 50, Dordrecht, tel. 01850-37781.
P.W. BROUWER, Capelle aan de IJssel.
BR. EMILIUS GORDIJN, 's-Gravenhage.

Per 10 april 1972 is de naam van de vereniging gewijzigd: „Vereniging van leraren
Geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (V.G.N.)”
Om financieel-technische redenen kon het omslag nog niet aangepast worden.

DICHTERBIJ

een thematische methode met op elkaar afgestemde series van studie- en werkmateriaal voor geschiedenis.

Redactie: C.M.H. Bosch en drs. H.G. Leih.

I. DICHTERBIJ – EEN HALVE EEUW DICHTERBIJ

boekjes met een uiteenzetting en een literatuurdocumentatie over een thema uit de prehistorie tot uit de eigen tijd;

Bronnen van onze geschiedenis; Toetanchamon en zijn tijd; Terpen; Romeinse keizersmunten; De Romeinse staat en het christendom; Islamitische kunst; Stad en platteland in de middeleeuwen; De middeleeuwse Friese vrijheid; Johanniters, Tempeliers, Duitse Orde; De Moderne Devotie; Michelangelo; Rubens; Naspel op Munster; Jan Compagnie*; Onze pruiken-tijd; George Washington; Revolutie, ideaal en verwachting; Vrije vrouwen; De Internationales*; Nederlanders overzee; De Katholieke Emancipatie; Marx; Gladstone en Disraeli; Zionisme*; Antisemitisme*; Rusland op weg naar de Revolutie; De Rechtse Coalitie; Duitsland onder Wilhelm II; De Europese Idee; John Bull en Europa; Van Wilson tot Nixon; Nederland bezet gebied; Van Rosa Luxemburg tot Stauffenberg; Fascisme; Van Pétain tot De Gaulle.

Binnenkort komt uit: **De Nederlandse politieke partijen.**

Titels met een * verschijnen deze winter.

Meer deeltjes zijn in voorbereiding.

II. TEKSTEN DICHTERBIJ

boekjes met teksten die betrekking hebben op thema's uit serie I.

III. SPIEGEL HISTORIAEL DICHTERBIJ

overdrukken van artikelen uit het maandblad Spiegel Historiael, die aansluiten op thema's uit serie I.

IV. BEELDEN DICHTERBIJ

dia's, mappen met illustratief materiaal, klankbeelden die betrekking hebben op thema's uit serie I.

Aanvullende informatie voor de leraar: Bij een aantal deeltjes verscheen een bijlage met "Aanvullende informatie voor de leraar", met vragen, opdrachten, studie-suggesties enz.

Een uitvoerig prospectus kunt u vragen bij

KOK KAMPEN

